

मध्यमकवृत्तिः

MŪLAMADHYAMAKAKĀRIKĀS

(MĀDHYAMIKASŪTRAS)

DE

NĀGĀRJUNA

avec la PRASANNAPADĀ Commentaire de CANDRAKĪRTI

PUBLIÉ PAR

Louis de la Vallée Poussin,

PROFESSEUR A L'UNIVERSITÉ DE GAND MEMBRE DE LA SOCIÉTÉ ASIATIQUE
ET DE LA ROYAL ASIATIC SOCIETY

III.

ST-PETERSBOURG, 1906.

Commissionnaires de l'Académie Impériale des Sciences

J. Glasounof, M. Eggers & Cie et C. Richer à St. Pétersbourg,	N. Karbasnikof à St. Pétersbourg, Moscou, Varsovie et Vilna,
N. Oglobline à St. Pétersbourg et Kief,	N. Kymmel à Riga
M. Kikine à Moscou,	Luzak & Cie à Londres,
E. Raspopof à Odessa,	Voss' Sortiment (G. W. Siegfried) à Leipzig

Preis 1 Rbl. = 2 Mk. 50 Pf.

Imprimé par ordre de l'Académie Impériale des Sciences.
Juin, 1906 S. d'Oldenbourg, Secrétaire Perpétuel

Imprimerie de l'Académie Impériale des sciences.
Vass Ostr, 9 ligne, A. 12.

योऽपेक्ष्य सिध्यते भावः सोऽसिद्धोऽपेक्षते कथं ।

अथाप्यपेक्षते सिद्धस्त्वपेक्षास्य न युज्यते ॥ ११

यो ह्यपेक्ष्यो भाव इन्धनाब्जां भावमपेक्ष्य सिध्यति सोऽसिद्धो वेन्धनमपेक्षते सिद्धो वा । यद्यसिद्धस्तदासिद्धत्वात् खरविपाणवन्नेन्धनमपेक्षते । यद्य सिद्धः [Tib. 82a] सिद्धत्वात्किमस्येन्धनापेक्षता । न हि सिद्धं पुनरपि साध्यते वैषय्यात् । एवमिन्धनेऽपि 5 वाच्यं ॥ तस्मान्नायोन्धनयोः परस्परपेक्षता वैगपच्येन वा सिद्धिरिति ॥ यतश्चैवं तस्मात् ।

अपेक्ष्येन्धनमग्निं ।

अथ स्यादनपेक्ष्याग्निस्तर्हि भविष्यतीति । एतदपि न युक्तमित्याहुः ।

नानपेक्ष्याग्निमिन्धनं ।

अन्यत्रप्रतिषेधादहेतुकवप्रसङ्गाच्च ॥

10

यथा चाग्निपेक्ष्य यानपेक्ष्य वेन्धनं न संभवति । एवमिन्धनमपीत्याहुः ।

अपेक्ष्येन्धनमग्निं न नानपेक्ष्याग्निमिन्धनं ॥ १२

एतच्चानन्तरमेव गतार्थत्वात् पुनरुच्यते ॥

अत्राहुः । किमनपास्माकमतिमूर्खेन्नैकिया प्रवेक्षणं ये⁽⁵⁾ वयं ब्रून्ते यस्मादग्निनेध्य-

1) དངོས་པོ་ བཞུགས་ འགྲུག་ ལྟར་ ཡོད་པ། དེ་ མ་གྲུག་ན་ ཇི་ལྟར་ བཞུགས།
ཅེ་ཞེ་ གྲུག་པ་ བཞུགས་ རྟེན་ ན། དེ་ དེ་ བཞུགས་པར་ མེ་རིགས་སོ།

2) རྟེན་ལ་ བཞུགས་པའི་ མེ་ མེད་དོ། རྟེན་ལ་ མ་བཞུགས་ མེ་ ཡང་ མེད། མེ་ལ་
བཞུགས་པའི་ རྟེན་ མེད་དོ། མེ་ལ་ མ་བཞུགས་པའི་ རྟེན་ ཡང་ མེད།

Variantes aux pādas impairs: me med-de . . . gin med-na.

3) gata = གོ་པར་ཟད་པ་.

4) Voir ci-dessus p. 68, n. 5. — དབྱུང་པ་ རྟེན་ཏུ་བྲམ་མོ་.

5) Mas ye dhāraṇtu sayam. Le tibétain a seulement ཁོ་པོ་ཅག་ དེ་ = ra-
yam eva ...

मानमिन्धने प्रत्यक्षत उपलभ्यते तस्मात्ते एवापीन्धने इति ॥ उच्यते । स्यादेतदेवं [63a]
यद्यपिरिन्धनं दहेत्⁽¹⁾ । पद्रीन्धनेग्निः संभवेत्तस इन्धनं दहेत् । न तु संभवतीत्याह ।

यामच्छ्वन्यतो नागिरिन्धनेग्निर्न विद्यते ।

इन्धनव्यतिरिक्तातावत्कुतश्चिदन्यतोऽग्नेरागमनं नास्ति तस्यादृष्टत्वात् । निरिन्ध-
नस्य चाहेतुकस्याग्नेरागमनाभावात् । सेन्धनस्य चागमने प्रपोजनभावात् । तत्रापि चेन्धने
तुल्यपर्यनुयोगात्⁽²⁾ । यनवस्याप्रसङ्गाच्च । यामच्छ्वन्यतो नागिः [Tib. 62b] ॥ तवेन्धने
ज्येष्ठिर्न संभवति तत्रानुपलभ्यमानत्वात् ॥

यद्य स्याद्विद्यमानस्यापि मूलोदकादिवदभिव्यञ्जकप्रत्ययवैकल्यात्पूर्वमनुपलभ्य-
मानत्वं । यद्विनिर्घर्षणादभिव्यञ्जकप्रत्ययसंभवात्तु यद्याहुपलब्धिरिति । इदमेव तावत्सं-
10 प्रार्थयति ॥ किं पुनर्मूलोदकादीनामभिव्यञ्जकेः प्रत्ययैः क्षिप्यत इति । तत्र स्वह्रस्वं
तावन्न क्षिप्यते विद्यमानत्वात् । यमिव्याक्तिः क्षिप्यत इति चेत् । केगमभिव्यक्तिर्नाम ।
प्रकाशतेति चेत् । एवं तर्हि सैव क्षिप्यते पूर्वमविद्यमानत्वादस्याः । सत्कार्यवादस्यागद्यैवं
ज्ञापतेऽभिव्यक्तेः पूर्वमविद्यमानत्वात्पश्चाच्च भावात् । स्वह्रस्वस्य घोत्यतिप्रत्ययनिरूपेत्-
त्वात्छपुष्पवदभिव्यक्तिप्रत्ययपसापेक्षतापि न स्यात्⁽⁴⁾ ॥

15 यपि चेपमभिव्यक्तिरभिव्यक्तस्य या भावस्य परिकल्प्येतानभिव्यक्तस्य या । तत्र
तावद्वदभिव्यक्तं तमाभिव्यज्यते तस्याभिव्यक्तिवैपर्य्यात् । यनिदृशेपप्रसङ्गाच्च । यन-
भिव्यक्तमपि नाभिव्यज्यते छपुष्पवद⁽⁵⁾भिव्यक्तावादित्येवमभिव्यक्तिर्न संभवति ॥

1) Ajouter d'après le tibétain: [na tu dahati. tathā] yadāndhane ...

2) यक्ष'क्षेद' यक्ष'य'म'म'क्षेद'य'य'.

3) छ'द'क्ष'य'म'क्षेद'य'.

4) Voir la discussion de l'abhivṛyakti (मद्वेद'य'य'य'य'य'), Dodbica-
ry 87. IX. 183 et suiv.

5) मद्वेद'य'य'य'य'य'य'य'य'य'य'य'य'.

अद्यापि स्याद्विद्यमानस्यैव प्रत्ययैः स्थौल्यं क्रियत इति ॥ एवमपि यदेव [63b]
 स्थौल्यं पूर्वं नास्तीति तदेव क्रियत इति [Tib 83a] कुतः स्थौल्यपा[द]नमभिव्यक्तिः ।
 सौन्दर्यस्य च निर्देष्टुमस्यासंभवात्कस्य स्थूलतापादनादभिव्यक्तिः स्यादिति । तदेवं सर्वथा
 इन्धनेऽग्नेर्न संभव इतीन्धनेऽग्निर्न विद्यते । न चाविद्यमानाग्निनेन्धनस्य दहनमुपग्रापते ।
 इत्यस्त्यमेवैतदुपलभते भवान् ॥

अपि च यथा पूर्वं गतागतगम्यमानानां ह्रयणमुक्तं ।

अत्रेन्धने शेषमुक्तं गम्यमानगतागतैः ॥ १३

अग्निनेन्धनं दह्यमानमुपलभ्यत इत्यत्रेन्धनप्रस्तावे शेषं ह्रयणं गम्यमानगतागत-
 ह्रयणेन समं वेदितव्यं । उक्तपाठविपर्ययेण ।

दग्धं न दह्यते तावद्दग्धं नैव दह्यते ।

दग्धादग्धविनिर्मुक्तं दह्यमानं न दह्यते ॥

इत्यादिना । यत एवमसौ नास्त्यग्निनेन्धनस्य दहनमिति वेदितव्यं ॥

इदानीं यथोपपादितमर्थं निगमयन्नाह ।

इन्धनं पुनरग्निर्न नाग्निरन्यत्र चेन्धनात् ।

नाग्निरिन्धनवान्नाग्राविन्धनानि न तेषु सः ॥ १४

1) རྒྱལ་མ་ཉིད་.

2) Les Miss portent *sthanūgasya*, mais le tibétain རྒྱལ་མ་ཉིད་.

3) *āpādāna* = གུས་པ་.

4) མེ་ནི་གཞན་ལས་མེ་ཁོང་ལྟེ། མིང་ལས་མེ་ནི་ཡོད་མ་ཡིན། དེ་པལྟར་
 མིང་གི་ལྟག་མ་ནི། མོང་དང་མ་མོང་པགོམ་པས་བསྟན།

5) Voir Chap. II. 1.

6) Voir Chap. VII. 15.

7) མིང་ཉིད་མེ་ནི་མ་ཡིན་ཏེ། མིང་ལས་གཞན་ལས་མེ་ཡང་མེད། མེ་ནི་
 མིང་དང་ལྟན་མ་ཡིན། མེ་ལ་མིང་མེད་དེར་དེ་མེད། — *Cité ad XVI. 2.*

मानमिन्धने प्रत्यक्षत उपलभ्यते तस्मात्ते एवाग्निन्धने इति ॥ उच्यते । स्यादेतदेवं [63a]
यद्यग्निरिन्धनं दहेत्⁽¹⁾ । यदीन्धनेग्निः संभवेत्स इन्धनं दहेत् । न तु संभवतीत्याह ।

यद्यग्निरिन्धनं नाग्निरिन्धनेग्निर्न विध्यते ।

इन्धनव्यतिरिक्तात्तावत्कुतश्चिदन्धनतोऽग्नेरागमनं नास्ति तस्यादष्टत्वात् । निरिन्ध-
नस्य चाहेतुकस्याग्नेरागमनाभावात् । सेन्धनस्य चागमने प्रयोजनाभावात् । तत्रापि सेन्धने
तुल्यपर्यनुयोगात्⁽²⁾ । अनवस्थाप्रसङ्गाच्च । यद्यग्निरिन्धनं नाग्निः [1b, 82b] ॥ तथेन्धने
ज्याग्निर्न संभवति तत्रानुपलभ्यमानत्वात् ॥

यद्य स्याद्विद्यमानस्यापि⁽³⁾ मूलोद्कादिवदभिव्यक्तप्रत्ययवैकल्यात्पूर्वमनुपलभ्य-
मानत्वं । अग्निनिर्घर्षणादभिव्यक्तप्रत्ययसंभवात् पञ्चादुपलब्धिर्गति । इमेव तावत्सं-
10 प्रघर्षति ॥ किं पुनर्मूलोद्कादीनामभिव्यक्तैः प्रत्ययैः कृपत इति । तत्र स्वङ्गपं
तावन्न कृपते विद्यमानत्वात् । यमिव्यक्तिः कृपत इति चेत् । केयमभिव्यक्तिर्नाम ।
प्रकाशतेति चेत् । एवं तर्हि सैव कृपते पूर्वमविद्यमानत्वादस्याः । सत्कार्यत्वादित्यागशैवं
ज्ञापतेऽभिव्यक्तेः पूर्वमविद्यमानत्वात्पश्चाच्च भावात् । स्वङ्गपस्य घोत्पत्तिप्रत्ययपरिपेत-
त्वात्खण्डपुष्पवदभिव्यक्तिप्रत्ययसापेक्षतापि न स्यात्⁽⁴⁾ ॥

18 यपि केयमभिव्यक्तिरभिव्यक्तस्य वा भावस्य परिकल्प्येतानमिव्यक्तस्य वा । तत्र
तावत्तदभिव्यक्तं तत्राभिव्यध्यते तस्याभिव्यक्तिवैषम्यात् । यमिष्टदोषप्रसङ्गाच्च । अन-
भिव्यक्तमपि नाभिव्यध्यते खण्डपुष्पवद⁽⁵⁾ नाभिव्यक्तत्वादित्येवमभिव्यक्तिर्न संभवति ॥

1) Ajoater d'après le tibétain: [na tu dahati. tathā] yadindhane ...

2) यज्ञं दहेत् यज्ञं स'मङ्गुदस'स'.

3) छ'द'द'द'द'द'द'द'.

4) Voir la discussion de l'abhiśyakti (मद्वेद'मद्वेद'मद्वेद'मद्वेद'), Bodhicā-
ryā. IX. 135 et suiv.

5) मद्वेद'मद्वेद'मद्वेद'मद्वेद'मद्वेद'.

अद्यापि स्याद्विद्यमानस्यैव प्रत्ययैः स्थौल्यं⁽¹⁾ क्लिप्त इति ॥ एवमपि यदेव [63b]
 स्थौल्यं पूर्वं नास्तीति तदेव क्लिप्त इति [Tib. 83a] कुतः स्थौल्यापा[द]नमभिव्यक्तिः ।
 सौन्दर्यस्य⁽²⁾ च निर्हेतुकास्यासंभवात्वास्य स्थूलतापादनादभिव्यक्तिः स्यादिति । तदेवं सर्वथा
 इन्धनेऽग्रेर्न संभव इतीन्धनेऽग्निर्न विद्यते । न चाविद्यमानाग्निनेन्धनस्य दहनमुपजापते ।
 इत्यसत्यमेवैतदुपलभते भवान् ॥

5

अपि च यथा पूर्वं गतागतगम्यमानानां ह्यपणमुक्तं ।

अत्रेन्धने शेषमुक्तं गम्यमानगतागतैः⁽⁴⁾ ॥ १३

अग्निनेन्धनं दह्यमानमुपलभ्यत इत्यत्रेन्धनप्रस्तावे शेषं ह्यपणं गम्यमानगतागत-
 ह्यपणेन समं वेदितव्यं । उक्तपाठविपर्ययेण ।

दग्धं न दह्यते तावद्दग्धं नैव दह्यते ।

10

दग्धादग्धविनिर्मुक्तं दह्यमानं न दह्यते⁽⁵⁾ ॥

इत्यादिना । यत एवमतो नास्त्यग्निनेन्धनस्य दहनमिति वेदितव्यं ॥

इदानीं पथोपपादितमर्थं निगमयन्नाह⁽⁶⁾ ।

इन्धनं पुनरग्निर्न नाग्निरन्यत्र चेन्धनात् ।

नाग्निरिन्धनवान्नाग्राविन्धनानि न तेषु सः⁽⁷⁾ ॥ १४

15

1) རགས་པ་ཏེན་.

2) Les Mss. portent *sthanūyasya*, mais le tibétain ལ་པ་ཏེན་.

3) *āpādana* = ལུག་པ་.

4) མེ་ནི་གཞན་ལས་མེ་འོང་མྱོ། མིང་ལའང་མེ་ནི་ཡོང་མ་ཡིན། དེ་བཞིན་
 མིང་གི་ལུག་པ་ནི། མོང་དང་མ་མོང་པགོམ་པས་བསྐྱེད།

5) Voir Chap. II. 1.

6) Voir Chap. VII. 15.

7) མིང་ཏེན་མེ་ནི་མ་ཡིན་ཏེ། མིང་ལས་གཞན་ལའང་མེ་ཡོང་མེད། མེ་ནི་
 མིང་དང་ལུག་མ་ཡིན། མེ་ལ་མིང་མེད་དེར་དེ་མེད། — Cité ad XVI. 2.

ऽस्मिन्निति ॥ तदस्यात्मन उपादानस्य च घः क्रमः⁽¹⁾ सिद्धिः । स सर्वोऽग्नीन्धनाभ्यां व्या-
ख्यातोऽवगतव्यो निर्वशेषेण ॥

कः पुनः सर्वस्य निर्वशेषस्य च भेदः । सर्वप्रकृतेनैव [Tib. 84a] पञ्च पताः समन-
तरप्रकाता घमिसंबध्यन्ते । सर्व एते पञ्चापि पता अग्नीन्धनवदुत्तमोपादानयोः⁽²⁾ व्यविक्ला
लोकनीयाः । यद्येतां प्रतिपादन उपपत्तिक्रमः प्रागुपवर्णितस्तेन निर्वशेषेणात्मोपादानो- 5
नयोः प्रतिषेधो वेदितव्यः । इत्यनेन सर्वात्मना प्रतिषेधसाम्यमग्नीन्धनाभ्यानात्मोपादान-
नयोर्वेदितव्यमित्युपदर्शनार्थं सर्वो [64b] निर्वशेषेणेत्याह ॥ तत्र परवोपादानं स एवा-
त्मेत्येवं वार्तुमार्गणोरेकत्वप्रसङ्गात् पुश्यते । नाप्यन्यदुपादानमन्य उपादाता स्वन्धव्य-
तिरेकेणाप्यात्मोपलब्धिप्रसङ्गात् । परत्र निरपेक्षत्वादित्यादिप्रसङ्गाच्च । एकत्वान्यत्वप्र-
तिषेधाच्च स्वन्धवानप्यात्मा न भवति । अन्यत्वाभावाच्च नात्मनि स्वन्धा न स्वन्धेप्या- 10
त्मा । यत एवं पञ्चयु प्रकारेष्वात्मनो न सङ्गः । तस्मात्कर्मकारकदेवतामोपादानयोः पर-
स्परपेक्षिको सिद्धिरिति स्थितं ॥

पञ्चापमात्मोपादानयोः क्रमः स नानपरेव किं तर्हि ।

सार्धं घटपटादिभिः ॥ १५

निर्वशेषैः पदार्थैः सर्वथा व्याख्यातो वेदितव्यः । घटपटयो हि कार्यकारणभूता घव- 15
पवायपविभूता लक्षणलक्ष्यभूता [Tib. 84b] गुणगुणिभूता वा स्युः । तत्र मृदण्डच-
क्रमूत्रमलिलकुलालकरव्यापामादयो घटस्य कारणभूताः । घटः कार्यभूतः । कपालादयो

1) Sic Mss. — सुव'मरे'मे'म' = *siddhikramah*

2) Mss. *nravapeṣaṣ ca*. — गु' र' म'पु'म'प'.

3) सु'म'प'प' = *sambandhanāya*.

4) अ' र' मे'म'गेष' म'प' र' है । ते'म'प'म'मे' मे'म'प' गु' । सु'म'
सु'म'प'म'प' र' म'प'म'प' । म'पु'म'प' है क'म'प'म'प' ॥ — Mss. XVII.
ne-bar-len-pai.

5) Mss. °*calilakulālakala*° ह'म'प'म'प' म'प'मे' सु'म'प'.

नीलादयो वा धवपद्मनाः । घटो ऽवायो । प्लुष्टुन्नन्धोष्ठदीर्घयोवत्पादोनि लक्षणानि ।
घटो लक्ष्यः । स्थामतादयो गुणाः घटो गुणो । इत्येवं व्यवस्थाप्याधोन्धनवत्प्रमो योध्यः ।
एषा च घटादीनामात्मोपादानयोश्च मध्यमनावतारप्रकरणाद्याध्यानमवसेयं ।

तदेवं कर्मकारकवदात्मोपादानयोर्षटादीनां च परस्परभेदित्वं सिद्धौ व्यवस्थित-
८ तायां तद्योगतवचनाविपरीतार्थः⁽¹⁾। योधाभिमानितया तोद्यमितोपकल्पितपदार्थव्यवस्थां
सौगतप्रवचनायिज्ञेनोपनीयातिमूढतया ।

धातमनञ् सततं ये भावानां च पृथक् पृथक् ।

निर्दिशति न तान्मन्ये शासनस्यार्थकोविदान्⁽²⁾ ॥ १६

तत्र [65a] सद्ध तेन वर्तत इति सतत् स(त)तो भावः सनञ्जनपृथङ्जननन्यवमे-
10 कत्वमित्यर्थः । तदेतत्सततं ये वर्णयति न तानाचार्यः शासनार्थव्यापडतान् [Tib. 65a]
मन्यते ॥ तद्यथा । धातमा उपादमेन प्रज्ञयते येन सदैव तेनोपादमेन संभवति । स न
पृथगव्यतिरेकेणैव भवतीत्यर्थः । एवं येन कारणेन मृदादिना घटः प्रज्ञयते तद्व्य-
तिरेकेणैव स भवति न पृथक् । एवमात्मनो भावानां च सततं ये वर्णयति न ते परम-

1) Ms. °ariparitārbbhābādha° र्बु'पु'द'उ'न'व'म'प'म'र' न्म'म'प'र'
पु'र' = ariparitārtha-abhīmanīṭayā.

2) वा'सु'द'म'व'स' वि'द'उ'पु'द'म'प' र'र'प'र'उ' वा'सु'द'स' = °pravacana-
adhiṣṭa-arīhateṇa epanīya.

3) वा'द'र'वा' म'द'वा' र'द' र'द'स'म'द'न'स'। र'म'ठ'स'प'र' र'द' म'द'म'र'।
र'द'म' र'द'वा' म'द'वा'र'द'वा'। वा'द'स'म' म'द'उ' न' स'म'स'म'॥

4) Tib = tad atra satatam.

5) Ms. tadvyatirekēṇa. म'न'र'द'म'प'र'उ'.

गम्भीरस्य प्रतीत्यसमुत्पादस्य शाश्वतोच्छेदरहितस्योपादायप्रज्ञेत्यभिधान[स्य] तत्र प-
श्यति ।

पृथक् पृथक् च ये निर्दिशन्ति । पृथगित्यात्मानं पृथगुपादानं पृथक्कार्यं पृथक्कारण-
मित्यादिनान्यत्वे पश्यन्ति । यमूनपि न शासनस्यार्थकोविदानाचार्यो मन्यते ॥ यथोक्तं ।

एकत्वान्यतरस्त्विं प्रतिश्रुत्वोपमं व्रजत् ।

8

संक्रान्तिमासाद्य गते बुद्ध्यास्त्वमनिन्दितः ॥ इति ॥

एवं धामोन्मथनपरोत्तयाधिगतधर्मतत्त्वपरमस्य योगिनः कल्पेनाकालालिप्सितैरपि
नैव व्युद्ध्यते रागद्वेषमोहकुलशनैरपि वेति ।

यथोक्तं भगवता⁽⁴⁾ ।

यद्य गगणु न ज्ञातु दग्धपूर्वं

10

सुखकुम्भे कल्पशतैर्हि दक्षमाने ।

गगनसम विज्ञानमान धर्मान्

सोऽपि न दक्षति ज्ञातु साधिमध्ये ॥

1) ཤེན་པུ་ལ་ གཤག་མ་པའི་ མེད་ཅན་གྱི་ — Ci-dessus (187, n. 3) ཤེན་པུ་ལ་ =
prajñapti, voir XVII. 2.

2) Sic Mss — འཕྲོ་ རྟེན་ འཕྲིག་པ་ རྟེན་ ལྷན་པར་ = *samkrāntivyayarahi-*
tam, *vyayavigatam*; ou, plus exactement འཕྲིག་པ་ = *uccheda* opposé à *sam-*
krānti (passage de l'être d'une existence dans une autre, ou d'un *ksana* à un
autre *ksana*).

3) Le tibétain donne une lecture plus intelligible: དུས་མཐའི་ མེ་དག་གམ་
= *yugāntajcālābhar vā*. — Mss. Calc *kalpenākālahpsitān*, Paris *lapsitair*,
Camb. *lātmanair*. — *kalpāntakālāgnijvalanair*??

4) Mètre *Puṣpitāgrā*. — Voir Ed. Maller, *Der Dialect der Gāthās des*
Lalitavistara, p. 31.

5) Mss. *dharmāns te*. དེ་ནི་ གན་པ་པར་ མེད་ན་ ཡོང་ མི་འཕྲིག་། = *kra-*
cana na dahyati jātu so 'gnimādhye.

सर्वेहि ज्वलनाणि युद्धतेज्रे
 प्रणिधि करोति सर्वोधिपे स्विहिता ।
 ध्वलत घृणु पशान्यतान्येष
 पृथिवि विनाशिय [मि] नेत्रस्यान्यथास्ते ॥

8 तथा ।

घर्षि⁽⁶⁾ यद्यघोतराग्रेण [Tib. 85b]
 रुस्तव्यापानुं त्रयेभि संगतिः ।
 इति पश्यपतोऽग्निं धापते
 मातु कृतुकार्यं लघू⁽⁸⁾ निरुच्यते ॥

10

यद्यपिउतु काचि मार्ग^(63b)ते
 कुतः⁽⁹⁾पम्पमातु कुत्र याति वा ।

1) Mss. sarvāḥ. — sarvāḥ = sarvīmā, sarvasmān.

2) Mss. samādhiḥ.

3) Mss. jvalanta — «Que toutes ces champs de Bouddha enflammés s'éteignent sans exception!»

4) Mss. tēnāci. — *je* d'après le tibétain གྲོ་ — naicā 'sya. — Mss. nai-
 cāya — सङ्कलसं देवा गुरो देवा अत्रुस्य मेरु ।

5) Les stances qui suivent sont-elles extraites du Lalitavistara? Voir
 p. 211 de Rājendralāl, Bodhicaryāvat, ad IX. 108 (p. 342), Çikṣasā. 240. 1. —
 Mètre Vaitallīya ।

6) Il est difficile d'expliquer ces accasatīsa.

7) अत्रैकसुम अत्रुस्य. — *hastavyāyāmus* doit être scandé —.

8) Mss. laghu. — Voir la note de N. C. Bendall.

9) Mss. kuta ayam ā?

विदिशो दिशं⁽¹⁾ सर्वं मार्गतो
नागतिनास्य गतिश्च लभ्यति ॥

स्वाध्यायतनानि धातवः
शून्यं चाध्यात्मिकं शून्यं बाहिराः ।
सर्वात्मविचिन्ता ज्वालया
धर्म धाकाशमभावलतयाः ॥

5

इमु ईदृशं धर्मलक्षणा
शुद्ध दीपकरदर्शने त्वया ।
अनुबुद्धं यथ त्वयात्मना⁽⁴⁾
तद्य बोधेहि मेदेयमानुषान् ॥

10

विपरीतं धर्मलक्षणा
रागदोषैः परिरुह्यते व्रणम् ।
कृपमेषशमान्मुगोतलां
मुञ्च धाराममृतस्य नायक ॥ इति विस्तरः ।

॥ इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ धर्मोन्धनपरीता 16
नाम दशमं प्रकरणं ॥

1) सुगं ५८ सुगं मळमळं गुणः ५८.

2) नरेण्ये नरेण ५८ नरेण ५८ नरेण ५८. Nos Mss. na gatiṃ nāsyāgatiṃ
ca, mais voyez les leçons indiquées par M. Bendall.

3) मरमेमर्दं यनमेव दशं विदुषे ह्येषा = *dīpaṃ karadarṣanāṭ trayā jñātāḥ*.

4) Rājendraśīlī, 212. 11 anubuddha svayaṃ yathātmānā.

XI.

पूर्वापरकोटिपरीक्षा नानैकदशनं प्रकरणां

यत्राह । विद्यत एवात्मा संसारसद्भावत् । यदि स्यात्मा न स्यात्कस्य पाश्चात्⁽¹⁾
तिके संसार⁽²⁾ अज्ञवैज्ञबोभावेन ग्रन्थमरणपूर्वपर्या संसार्यं स्यात् । उक्तं हि भगवता⁽³⁾ धन-
६ योऽप्यो हि भित्तवो प्रातिज्जगामरणासंसार इति । अविद्याविवरणानां सन्नानां तृष्णासंयो-
जनानां तृष्णागणपुत्रवद्वानां संसरतां संघावतां पूर्वा कोटिर्न प्रज्ञायत इति ॥ यदा घ भग-
वदुपदेशात्संसारोऽस्ति तदा संसर्ताप्यस्ति स चात्मोच्यत इति ॥ [Tib. 86a]

1) Mss. pañca°.

2) Mss. ājaramjadbādhārena. — M. Vyat. § 224, 24 ājaramjara-samāpanna
et variante ājādam jo. — འཇུ་ཤ་ རྒྱ་ལ་ རིང་པའི་ ར་ཤོར་ རྒྱུ་ཤ་ རྒྱ་ འཇུ་ཤ་ གཅིག་
ནས་ གཅིག་ཏུ་ བརྒྱུད་པས་ = gamāgamibhārena — M. J. S. Speyer compare
Jāt. m. 90 10 (āmajjato nīmajjato ca) et il conjecture ājaraajavanminabdhārena. —
M. F. W. Thomas compare Harṣacar. (Bomb. 1892), p. 286. a, transl.
p. 255. 24.

6) Voir Samp. N. II. 178. 183, III. 144. 151; Divya 197. 3; Kathāv.
I. 1. 159. — anararāgrasūnyatā, M. Vyat. 37. 10; Dh. s. 41. — anararāgra
35. 17). — Comp.
— Voir cependant
livre d'exemples et
croit ॥ une dérivation de Ynam, dessen Anfang sich nicht wegbeugt = sich nicht
verändert = endless.

4) Mss. °gardūra° — P. W. gaṇḍu, gaṇḍula = *Knoten — རྒྱུ་ཤ་པའི་ རྒྱ་ལུ་
བརྒྱུད་ཀྱིས་ བཅེངས་པ་ — In-gu-brgyud, rope to which the lambs are fastened, or
strange. — *Attachés comme des moutons.... — Voir P. W. gadḍārīkā.

5) saṁsartar, mot nouveau.

उच्यते । स्यादात्मा यदि संसार एव स्यात् । कथं । पस्मादस्य ।

पूर्वा प्रज्ञापते कोटिर्नित्युवाच महामुनिः ।

संसारो ऽनवराधो हि नास्यादिर्नापि पश्चिमं⁽¹⁾ ॥ १

कोटिर्भागो देश⁽²⁾ इति पर्यायाः । पूर्वा कोटिः पूर्वो देश इत्यर्थः । यदि हि संसारो नाम
कार्शत्स्यात् । निपतं तस्य पूर्वमपि [66a] स्यात्पश्चिममपि घटादीनामिव । उक्तं च भगवता ।
अनवराधो हि भित्तो घातिस्तरामरणसंसार इति । परदेव [अवराधे⁽³⁾ न] स्तः संसारस्यानव-
राप्रबचनात्संसार एव नास्त्येति ननु स्पष्टमादेशयामास भगवान् । तस्माच्चास्ति संसारः
पूर्वापरकोट्यनुपलम्भात् [अलौकिकचक्रवदिति स्थितं ॥

धत्तेदं विचार्यते । यदि पूर्वं चापरं च संसारस्य निषिद्धं भगवता कथं पुनरिदमाहु
तस्मात्तर्हि संसारतयाप्य प्रतिपत्स्यामह इत्येवं यो भित्तश्च शिखितव्यमिति ॥ उच्यते ।
धविद्यानिवरणानां सत्त्वानामित्यादिविशेषणोपादानात्तेषामेवापमनवराम्नः संसार इति
प्रतीयते । न पुनस्तत्त्वज्ञानानिलबलात्समुन्मूलिताविद्यानिवरणतद्वृणां । तेषां तु लो-
कोत्तरमार्गज्ञानाग्निना दग्धशेषक्लेशवासनामूलनिःशेषपाद्वानां भवत्येवात इति विज्ञेयं ॥

1) རྒྱུ་མཐའ་ རྒྱུ་ཙམ་ ལེས་ ལུས་ཆེ། ལུས་ཙམ་ཆེན་པོས་ མེན་ ལེས་ གཞུངས།
འཁོར་པ་ ཐོག་མ་ མཐའ་ མེད་དེ། དེ་ལ་ རྒྱུ་ མེད་ ཕྱི་མ་ མེད། Mdo XVII, trol-
sième pāda ཐོག་མ་ མ་མ་ མེད།

2) bhāga = ཆེ; deṣa = ཆེ་མུས་.

3) Mss. yad eva gatah, ...satah. — Voir ci-dessous p 220. 12. — Le tibétain
ne confirme pas la conjecture; il porte yasmād evam saṃsāro 'navarāgra uktas
tasmāt saṃsāra eva.....

4) མགས་མེད་ འཁོར་པ་ སུན་ནོ།

5) Mss. upādānās teṣām. — ཏེ་པ་ཕུན་པོ་སྤྱོད་པས་.

6) Mss. 'jñānenaiva ca na balāt. — ཏེ་མེས་ཏེ་ རྒྱུང་གི་ མུགས་ཏེས་.

कथं [Tib. 86b] पुनरादिरस्ति नानापतोपदेश इति यावत् ॥ दष्टमेतद्वालेपु श्रीका-
दिध्यायाभविगपि दर्शनादिसंपर्कादत्तसदावः ।

यद्योक्तमपि दिव्यगदैः⁽³⁾

यथा बीजस्य दष्टोऽसौ न चादिस्तस्य विद्यते ।

8 तथा कार्णवैजल्यान्मनोऽपि न संभवः ॥ इति ॥

स घातोपदेशो लौकिक एव व्यवहारे स्थित्वा संसारचार्याश्चद्वानामुत्साहनाय
सद्धानां देयितो लौकिकज्ञानपेतपा । वस्तुकाचिन्नायां तु संसार एव नास्ति । तत्कुतोऽर्थं
परितपः । प्रदीपावस्थायां रज्जूरूपपरितपवत् ॥

अत्राह । यद्येवं लौकिकज्ञानपेतपात्तदादिरपि किं नोच्यते⁽⁶⁾ ॥ उच्यते । घटे-
10 कदोष[66b]प्रसङ्गात् । लौकिकज्ञानपेतपापि संसारस्यादेरभाव इत्युभयवाप्यादेरभाव
एवेति विज्ञेयं ॥

अत्राह । यद्यप्यत्रापि न स्तः संसारस्य तथापि मध्यमस्त्यत्रतिथेयात् । ततथा-
स्ति संसारो मध्यमसद्भावात् । इह यथास्ति न तस्य मध्यमस्ति तथैवा कूर्मरोमप्रावरण-
स्येति ॥ ह्यस्यः खल्वस्ति । ननु च भोः ।

15 नैवायं नावर यस्य तस्य मध्यं कुतो भवेत् ।

1) Mss. *rahitānām ekopadeṣa ita*. — *མེམ་ རྫོང་མར་ འཁྱུར་*.

2) *Qataka*, VIII 25. (Voir Muséon, N. S., I, p. 239)

3) *samsāracāraka*, *Bodhicaryāḥ*. p. VII. 21; *bhavaśāstra*, M. *Ṭyut*. 245, 214, *Bodhicaryāḥ*. I. 9, *Rāṣṭrapāl*. 21 12.

4) Mss. *avastuka*°. *འཇུག་པོ་ རེམ་མེམ་ རྫོང་མར་*.

5) N'est pas représenté dans le tibétain. — Le serpent-corde n'est pas détruit quand on voit à la lumière que c'est une corde.

6) C'est-à-dire : pourquoi ne pas admettre que le *samsāra* a eu un commencement comme on admet qu'il peut avoir une fin, pourquoi ne pas dire de l'indéfini ce qu'on dit de l'anta?

अप्रमित्यादिः पूर्वं प्रथममुच्यते । अथामित्यवसानमन्तो व्यवच्छेद उच्यते । यस्य संसारस्यादिरस्य प्रतिपिढस्तस्य कुतो मध्यं भविष्यति । ततश्च संज्ञामात्रमेव विपर्यस्तपर्यवसानवसानां संसार आदिमध्यावसानविरहितत्वादाकाशवद्वातचक्रादिवदिति भावः [Tib. 87a] । संसाराभावाच्च नास्त्यात्मेति ॥

यत एव संसारस्यादिमध्यावसानानि न सन्ति । यत एव संसाराभावाज्जातिजरा- 6
मरणादीनां पूर्वापरसंस्कृता अपि नैव ससोत्पादः ।

तस्मात्त्रोपपद्यते पूर्वापरसंस्कृताः ॥ २

यथा च नोपपद्यते तथा प्रतिपादयमातुः ।

पूर्वं ज्ञातिर्थादि भवेत्तन्नामरूपमुत्तरं ।

निर्जानामरूपा ज्ञातिर्भवेत्तन्नामेत घामृतः ॥ ३

10

यदि पूर्वं ज्ञातिर्भवेत् । तदा मरणारक्षिता स्यात् च जरादिरक्षितः[१] ज्ञातिर्पुण्यते
अस्त्वृत्तवप्रसङ्गात् । जरामरणारक्षितस्य भावस्य ज्ञानौ परिकल्प्यमानाया मन्यत्रानृतस्यैव
देवदत्तस्य प्रथममिह ज्ञातिः परिकल्प्यमाना स्यात् । ततश्चादिमान् संसारः स्याद्वेतु-
दोषश्च । अभूवमतीतमद्यावमित्येवं पूर्वात्तवल्पना च य (67a) स्यात् । अभूवा ॥ पूर्वं
पद्यादिरूपोत्पादः स्यात् ॥

15

1) ग'द'ल' खे'ग' म' म'अ'३' ने'र'म'। दे'ल' र'सु'ष' दे' ग'ल' प'द'। दे'प्रे'र
दे'ल' श' छे' र'न'। छु'र'छे'ग' दे'न'म' मे' म'अ'३'॥ — Mdo XVII ग'द'ल'
खे'ग' म' म' ने'र'म'।

2) ग'व'ते' छे'म' श'र' म'अ'३'३'। व' मे' छे'म' प'द'न' दे'। छे'म' व'मे'म'३'
म' र'न'। व'मे'म'३' प'द' छे'म'म'अ'३'॥ — Cité ci-dessus p. 12. a.

यद्य स्यादपीदीनां यथा पूर्वं विनापि ग्रामरूपासंख्यात्प्रयत्नमेवोत्पादो दृष्ट एव-
मात्मनोऽपीति ॥ नैवं । साध्यसमवात् । यथादीनामपि हि स्वबोधिनिरोधे समुत्पन्ना-
नवाधान्यत्राविनाष्टानामुत्पाद् इति सममेतत्पूर्वेण ॥

यद्य स्यादन्यदेव वृत्तादोन्नमतोऽन्यत्र⁽¹⁾ विनाशपूर्वक एव वृत्तस्योत्पाद् इति ॥ नैवं ।

5 वृत्त्यकारणयोरन्यत्रस्य [Tib. 87b] असिद्धत्वात् । तथा च वक्ष्यति⁽³⁾ ।

प्रतोत्य पक्षद्वयति न हि तावत्तदेव तत् ।

न घान्यदपि तत्तस्माद्योर्विह्वलं नापि ज्ञायते ॥ इति ।

न च घोषादृतस्यान्यत्रमतः साध्यसममेतत् । यतश्चान्यत्रामृतस्योत्पादो नास्ति
न पूर्वं ज्ञातिरतोऽभ्युपेया ॥

10 यद्य पूर्वं ग्रामरूपं पद्याज्ज्ञातिः । एवमपि ।

यद्याज्ज्ञातिरपि भवेत्ग्रामरूपामादितः ।

यत्केतुकमवातस्य स्यात्ग्रामरूपं यत्⁽⁴⁾ ॥ ४

ज्ञातिप्रत्ययं ग्रामरूपमिति यद्यद्याज्ज्ञातिहेतुकं ग्रामरूपमुक्तं भगवता । यद्येत्पूर्वं
स्यात्तदा निर्हेतुकं स्यात् । तस्मान्न युक्तमेतत् ॥ यतोऽप्युक्तं ।

15 यद्य उच्छिद्यते लोहमि उच्छेद्ये यत्तिव कारणी ।

यत्ने कारणी यत्तिव श्रणी उच्छेद्यकारणात् ॥ इति⁽⁵⁾ ।

1) *Man. amra, asra, agra* — Transcrit dans le tibétain ཨླ་མ་ = *āmra* (QEDr.).

2) གཤམ་ཏུ་མ་ཞིག་མེད་ཏུ་འབྱོར་ཅན་.

3) Chapitre XVIII. 10.

4) གཤམ་ཏེ་ཕྱི་ལ་འཕྱེ་འཕྱུར་ལ། ཅུ་མེ་ཟླ་ལ་ཡིན་ན་ནེ། ཕྱི་ལ་མེད་པ་ནི་ན་མེ་
ནེ། ཅུ་མེད་པར་ནི་འཕྱུར་འཕྱུར་ ॥

5) Illestitution conjecturale. — གང་ལས། བོད་ལ་ བདེགས་པར་ཕྱུར་བ་ནེ།

यथाप्यत्र ज्ञेयः पतनकारणं नान्यत् । एवमिहापि ज्ञातिमेव कारणत्वेन विनाशस्य
वर्णयामो नान्यत् । इति भास्त्यहेतुकता विनाशस्य । ज्ञातिहेतुकत्वाच्चास्योद्भिन्नमेव [वि-
नाशस्य] हेतुरिति कत्वा एषापि ग्राह्य सुनीता भवति ।

एवमे सैखता धम्मः संभवति सकाहयाः ।

स भाव एव धम्माणां यं विभोति समुद्भवाः ॥ इति⁽²⁾ ॥

इदानीं सवृभावेनापि ज्ञाति[67b]नरामरणानामसद्वयं प्रतिपादयन्नाह ।

न ज्ञरामरणेनैव प्रातिश्च सक्तं पृथ्यते ।

मिपेत आयमानद्य स्याच्चाहेतुक्रान्तेभ्योः⁽³⁾ ॥ ५

བརྟེན་པ་ལ་ བི་རྩུ་ ཡོད་ཅི། བརྟེན་པ་ ལྷ་ཞིག་ རྩུ་ལས་ བི། གནས་པ་ ལྷུང་ལ་ མེད་
 བཞིན། = *utkṛipyamāne hi loṣṭe syād utkṛepa eva kāraṇam | patane nāsty anyad*

utkṣepakāraṇād. — Mes *yatrāpy* *ekam* | *yathā* *utkṣipte tra* (*tru*) *sti* *utkṣe*
ca *ni* *kāraṇam* *ne* *iti* | *amkastri* *vathe* (*a* *ekattvikkhe* *the*) *ca* *kāraṇād* *iti* ||
atrāpy *atra*. — J'ai surtout tenu compte de la citation de Kumārila (Mīmāṃ-
 sāntaravārt., Ben. S. S., p. 171. 9) dans le curieux passage où il tire argu-
 ment, contre l'autorité des Écritures bouddhiques, de la langue incorrecte dans
 laquelle elles sont rédigées (*prasiddhāpabhraṣṭadeṣabhāṣābhyo 'py apabhraṣṭa-*
tarāṇi. .) Voir J. R. A. S. 1902, p. 370. Le lecteur qui se reportera au J. R.
 A. S. voudra bien noter les corrections suivantes qui m'ont été indiquées par
 M. A. Barth, p. 870, note 2, ligne 2 *prafiyate*, ligne 10 *ātāṃtātā*, ligne 11 *eva*
viplutam. La récente édition du livre de Kumārila sera, le cas échéant, utilisée
 dans une note finale. — *yathā* appelle le *etiam* de la stance ci-dessous 223. 4 — *pa-*
dane et *lodhammi* sont justifiés par Pischel §§ 218, 304.

i) *Mes. āgamanam, °odgamanam* — རྩལ་པ་ བྱོལ་པའི་ རྩལ་ — Voir ci-dessous, l. 5 *samudgatāh*.

2) *Miss. eta me samkhyāta° et samkhatāu* — དེ་མཉམ་འབྲས་མཆོས་དེ་དག་
— *yaṁ* = *yad*. — Un des *Miss.* donne *dharmāṇa tiḍharanti*. — La première ligee
est citée par Kumārila, loc. cit. *ime saḥkādā dharmā samkharanti sakāraṇā*,
alāraṇa vinasanti anuvyavahikānāt (?). — Voir Pischel § 76 (*saḥkādā*, etc.).

३) རྩེ་པ་ དང་ རེ་ ཅུ་མེད་ཀྱང་། རྩེ་ཅིག་ ཟུང་པ་ མ་ཡིན་ཏེ། རྩེ་པ་ཞེས་པ་
འཆི་ལྟར་ཞིང་། གཏི་ཅག་ ལུ་མདེ་ཅན་ཏུ་ ལྟུང་། - *Mea na jarāmaraṇaṇ caire...*

तत्र यदि पूर्वं कारणं पञ्चात्कार्यं स्यादकार्यकं कारणं निर्हेतुकं स्यात् । यद्य
[Tib. 88b] पूर्वं कार्यं पञ्चात्कारणमेवमपि कारणात्पूर्वं कार्यं निर्हेतुकमेव स्यात् । यद्य
पुनःपत्कार्यकारणो स्यातामेवमुपपन्नो हेतुकं स्यात् । एवं लक्ष्यलक्षणो वेदनावेदको च
योऽप्ये ॥ न च केवलं संसा[68a]रस्य व्याख्यानेन कार्यकारणादिकं व्याख्यातं वेदितव्यं ।
यदि च येष्वप्ये पदार्था ज्ञानक्षेपप्रमाणप्रमेयसाधनसाध्यावपवावपविगुणगुण्यादप्यस्ते- ॥
पानपि पूर्वा कोटी न विद्यत इति पौष्ठं ॥

यत एवार्थस्त्वमेधसूत्रे धार्यसर्वनीवरणविष्कम्भिणा महाबोधिसत्त्वेन भगवान्
स्तुतः ।

आदिशान्ता क्खनुत्पन्नाः प्रकृत्यैव च निर्वृताः ।

धर्मास्ते विवृता नाव धर्मचक्रप्रवर्तने ॥ इति ॥

10

तथा ।

आदित शून्य धनागत धर्मा

नो गते⁽¹⁾ अस्त्वित धानविविक्ताः ।

नित्यमसारवा मापसभावाः

शुद्ध विशुद्ध नभोपम सर्वि ॥

15

यान्⁽²⁾ च पभापति धर्म विनि⁽³⁾स्य

तत्र ध पश्यति नोऽस्तपताये⁽⁴⁾ ।

1) Voir Çikṣāṣa, p. 7, n. 2 et Index p. 370, Ed. Huber, Itinéraire de
J. J. Y. Bulletin de l'École Française, II, p. 258. — Notre stance est citée
sans indication de source, Subhāṣitasamgraha, Muséon, N. S. IV. 394, 13.

2) Mss. nāgata, anāgata. — खद'स मेद'.

3) Mss. yam ca — यद'रग'.

4) Mss. janasyo — जुम'सये केस' दे' यद'रग' रम'सुद्ध'म'.

5) Mss. tam ca na manyati so 'kṣayatāyaḥ. — देस' यद' मे'अद'स'स' द'
मे'अवेद'सु'.

आरिनिहात्मनिमत्तिमि⁽¹⁾ धर्मा
स्तार् च यथापति नो तपिताये ॥

कल्पितं वृत्तति वलितमात्र

यत्तु न लभ्यति ममरमाणे ।

योति घलतण⁽²⁾ या पुरि आसी

देति यनागति प्रत्यपताये ॥

वर्म क्रिया च यत्नति एव

कोन⁽³⁾ उत्कृष्टतया ममुपति ।

मज्जु⁽⁴⁾ को धर्म मदा प्रवृत्ताये

शूय⁽⁵⁾ निहात्म विधानस्य सर्वात् ॥ इत्यादि ।

॥ इत्याचार्यचन्द्रवोर्तिपाद्योपरिधितायां [Tib 89a] प्रसन्नपदायां मध्यमवृत्तौ
पूर्वापरकोटिपरीता नमित्रदशमं प्रकरणं ॥

1) *Miss niratma* — लोस भदे झ कथ मन्ग मेद शेअस उक मेद — *adī niratma nūnatitā īre*

2) *देदण मस दु खेंद गुन मेवद मज्जु* — *Mes no ca kasyeti — kasya taye = tae = tayaī*

3) *मन्गलकथ* = *kalpitā, vuccati* = *मज्जु* = *decyate*

4) *Miss vyāpura aśī | śeśī* — *गददण खेंद सुन मस ३ दे मळक केद मेद* ।
मदेदस दुस गुन मेव मस मदे मदे ॥ yāś (1) pūrvam kotir eva āśāśanā anāga takāle 'pi pratyāyanartham

5) *मस दन स मदण दु* = *madhyama utkrsta*. — Pour le maître hena utkrsta^o

6) *Miss jaguka, jaduka*. — *जुद* = *jada*

7) = *praharīśūnya* = *मस मदेद खेंद*

XII.

इन्द्रोऽपरीक्षा नाम द्वादशमं प्रकरणं

धनत्राह । विद्यत एवात्मा तत्संबन्धिदुःखसद्भावात् । इह हि पञ्चोपादानस्कन्धा
दुःखमित्युच्यते तच्चास्ति । तेन च दुःखेन वास्य चिद्विविक्तं न निराश्रयेणेति । धृतो
विद्यत एव दुःखस्याश्रयः । ॥ चात्मेति ॥ उच्यते । स्यादात्मा यदि दुःखमेव स्यात् तद्धि
भवत्स्वयं कृतं वा भवेत्परकृतं वा उभ[68b]यकृतं वा हेतुरद्वितं वा । सर्वथा चेष्ट्यमाणं
तत्कार्यमेव नास्तीति प्रतिपादयन्नाह ।

स्वयं कृतं परकृतं द्वाभ्यां कृतमहेतुकं ।

इः स्वमित्येक इच्छुक्ति तच्च कार्यं न युज्यते^(२) ॥ १

तत्रैको वादिनः स्वयं कर्तुं दुःखमिति प्रतिपन्नाः । अपरे पुनः परकृत् । अग्रे चोक्तं १०
पृष्ठे । केचिद्वेतुसमुत्पन्नमेव दुःखमिति प्रतिपन्नाः । तस्यैव च तदुःखमिष्यमाणं कार्यं
कर्तव्यं न पश्यते । तदेतत्प्रतिज्ञाभात्रकमिति । तत्प्रतिपादयन्तारु ।

¹) *pañcopādānaskandhāḥ* = *upādānam*, ci-dessus p. 212 is. — Pour la définition du *duḥkha*, voir Bsp. IX. 350.4, M. Vyut 112 ... *samhaseṇa pañcopādānaskandhādūḥlham*, et ci-dessous XXIV. 1 (fol. 149b).

2) ཁ་ཅིག་སྐྱུག་བསྟན་པ་དང་གཞི་སྒྲིག་གིས། གཞན་གྱིས་བློ་རྩལ་དང་གཞི་སྒྲིག་གིས་
བློ་རྩལ་པ་ལས་འབྲས་པར་འདོད། དེའི་བློ་རྩལ་མེད་པར་༥ — Voir ci-dessus
p. 55. 8

sayamkata, *paramkata* *dhulha*, *śūlha*, Sam. N. II, p. 19, Udāna, VI. 5 (p. 70), Kathāv, VII 6.1 et XVI 8 — Voir l'opinion des Mahāsāṃghikas, d'après Vasumitra (Wass. 242, n. 4; Mdo. XC, fol. 172a).

स्वयं कृतं यदि भवेत्प्रतीत्य न ततो भवेत् ।

स्कन्धानिमानमी स्वन्धाः संभवति प्रतीत्य हि ॥ २

(²¹) यस्मादिमान् (²³) मरणास्तिकान् (²⁴) स्कन्धान् प्रतीत्येम श्रीपत्त्याशिक्षाः स्वन्धा उत्प-
द्यन्ते तस्मात्स्वयं कृतं दुःखमिति नोपपद्यते ॥

1) ग'ल'ते' मरणागेष' सुष' सुम'। दे'पु'र य'ते'न'स'ल'पु'र' मे' ल'पु'र'।
ग'र'पु'र' सु'र'मे' ल'दे'न'ग'ल'। य'ते'न'स' सु'र'मे' ल'दे'न'ग' ल'पु'र' ॥ — Mdo XVII
phuñ-po de-dag-la | brien-nas phuñ-po de-dag. — Il faut lire phuñ-po hdi-
dag-la | phuñ-po de-dag.... comme dans la version du commentaire de Buddha-
pālita (Mdo XVII, fol. 242 b 6); et d'après l'analogie de notre commentaire à la
ligne suivante: amī maraṇāntīkāḥ (ल'दे'न'ग'), sma aupapattyaṁkāḥ (दे'न'ग').

Ms. skandhān imān amī skandhāḥ et à la ligne suivante skandhān imān
— J'essaie à corriger skandhān amūn imā skandhāḥ, skandhān amūn; car, au
troisième sūtra, amī désigne les nouveaux skandhas, ebhīr les anciens.

2) Le tibétain présente ici un passage qui n'est pas représenté dans nos
Mss. Par le fait, ceux-ci ne fournissent pas le commentaire de la première ligne
de la Kārikā. Voici le texte tibétain et un essai de traduction.

दे'ल' मरणागेष' लेष'सु'म' दे' मरणा'र'म'गेष' लेष'सु'म'दे' दे'न'ते'। ग'ल'ते'
मरणागेष' सु'ग'म'स'सु'म'ग' दे'। सु'ग'म'स'सु'म'ग' र'म'ग' र'म' दे'ते'न'पु'र'
सु'ग'म'स'सु'म'ग' र'म'ग' र'म' दे'ते'न' सु'ग'म'र' [69b] ल'पु'र'ते'। दे'पु'र' ते'न'ते'न'
ल'पु'र'म'र'ल'पु'र'म'र' मे' ल'पु'र'ते'। सु' र'न' ते'न'ल' मे'ले'न'म'र' ल'पु'र'म'र' मे'
ल'पु'र'ते'। लेष'सु'म'दे' दे'न'ते'। र'म'ग' र'म'र' प'द'म'दे'पु'र'ते'। प'द'म' म' प'द'
म'ग' दे' र'म'ग' र'म'र' प'द'म' म' प'द'ते'। ल'दे' दे' ते'न'ते'न'ल'पु'र'म'र'ल'पु'र'म'र' प'द'
प'द'ते'। ल'दे'ल'पु'र'।

ग'र'पु'र' सु'र'मे' ल'दे'न'ग'ल'।

य'ते'न'स' सु'र'मे' दे'न'ग' ल'पु'र'म'दे' पु'र' ते'।

ग'र'पु'र'ते'। ल'दे'म'दे' सु'ग'ते' सु'र'मे' ल'दे'न'ग'ल'...

tatra sayam iti scūṭmanā ity arthah. yadī sayam duḥkhaṁ kṛtam bhavet

इदानीं परकृतमपि दुःखं यथा न संभवति तथा प्रतिपादयन्नाह ।

पद्ममीभ्य इमेभ्ये स्युरेभ्यो वामी परे पदि ।

भवेत्परकृतं दुःखं परैरेभिर्मी कृताः⁽⁷⁾ ॥ ३

पद्ममीभ्यो मरणात्तिकेभ्यः स्वान्धेभ्य [इम] शेषपत्त्याशिकाः स्वान्धा धन्ये स्युरेभ्यो वा शेषपत्त्याशिकेभ्य यमी मरणात्तिकाः स्वान्धाः परे स्युः । स्याददानीं परकृतं दुःखं ।
न विषमम्यत्वे दृष्टे हेतुफलसंबन्धावस्थानात्⁽¹⁰⁾ । चक्ष्यति हि ।

tenaitva duḥkhasvarūpeṇa tad eva duḥkhasvarūpaṁ kṛtaṁ syāt. tasmāt prāṭītya-samutpannam na syāt, hetupratyayanirapekṣaṁ na syāt(?) . ity arīhaḥ . svarūpa-sadbhāvāt . abhāvād eva svarūpaṁ na lāraḥ kaṁ asti . tat prāṭītyasamutpannam eva tadvyatīhā : śkandhān amūn ime śkandhāḥ sambhacanti prāṭītya hi , yasmāt . maraṇakālīkān amūn

* 2) doit être supprimé.

3) *imān* = *अरे'दग'म* = *amūn*; voir la note 1.

4) *अकै'पदि' दुःख'पि' सुद'यै* (= *maraṇakālīka*). — Comparer *māraṇāntika* (Çikṣa) — *māraṇāntika duḥkṣa*, *Bodhicaryāv.* p. ad II. 41.

5) *क्षेत्र'पदि' क'र'ग'द'ग'स'पदि' सुद'यै* et aussi, plus simplement, *अदि'सुद'यै* — Nos Mss. donnent ci-dessous *°āmçila*, lecture du Çikṣā. — Voir ce livre, p. 226 ■ les mêmes fragments du Çālistamba dans *Bodhicaryāv.* t. p. 811, IX. 78 (mauvaises lectures). — M. Vynt 223 269, 270 *maranānçila*, *upapattyaṇçila*.

6) Mss. *nopapadyante*.

7) *ग'म'दे' अदे'म'स' दे' ग'द'स' दे'न' । ग'म'दे' दे'म'स' अदे' ग'द'स' । सु'ग' म'स'म' ग'द'स'पि'स' सु'स' अ'सु'र'दे'न' । ग'द'स' दे'द'ग'म'स' दे' सु'स' अ'सु'र' ॥* — Plus correctement *Buddhapālita* (243 a 2) *gṛhaṇ-āc-dag-gis hdi byas-pas | sdug-bśhal gshan-gyis byas-par hgyur*.

8) Mss. *upapattyaṇçila*.

9) Mss. *ime*

10) *ग'द'स'म' अदे'म'पि'सु'र' = sambandha-sthāna-abhāvāt*.

11) Chap XVIII. 10.

प्रतीत्य यद्यद्वसति न हि तावत्तदेव तत् ।

न चान्यदपि ततस्माद्वोक्तिं नापि शब्दतः ॥ इति ।

प्रतः परकृतमपि दुःखं न संभवति । यदि स्थान्यत्वं स्यात् तदा सत्यन्यत्र
हतेः परभूतैः स्वन्धैरमी⁽¹⁾ परभूताः कृता इति युक्तं वक्तुं स्यात् । न चैतदेवमिति परकृत-
5 मापि दुःखं न संभवति ॥

यद्य स्यात्तु भ्रूयो यस्मादुत्थेनैव उःस्थं कृतमतः स्वयं कृतमिति । किं तर्हि (69a)
स्वपुद्गलेन यस्मात्स्वयमेव [Tib. 90a] कृतं निर्परेण कृत्वा दत्तमित्यतः स्वयं कृतं उःस्थ-
मिति धर्मः ॥ उच्यते ।

स्वपुद्गलकृते दुःखे यदि दुःखं पुनर्यिना ।

10 स्वपुद्गलः स कातमो येन दुःखं स्वयं कृतं ॥ ४

(७) पदेतन्मनुष्यदुःखं पक्षोपादानस्कन्धलक्षणं स्वयं पुरुलेन कृतमिति परिकल्प्यते
कल्प्यतामनौ पुरुलो येन तदुःखं स्वयं कृतं । यदि तावद्येन दुःखेन स्वपुरुलः प्रक्षप्यते
तदेव दुःखं तेन कृतमिति (८) भेदेन कल्प्यतामिदं तदुःखमपमस्य कर्तेति ॥ अथापि मनुष्य-
दुःखोपादानेन पुरुलेन तदेव दुःखं कृतं स्यात् । न तर्हि स्वपुरुलकृतं तत्पुरुलकृतमेव

1) Tib. རྩེ = ime.

2) གང་ཟླ་ ཡད་ཀྱིས་:

8) *Ms. nāspareṇa* — Le texte est altéré — གནས་ཤིང་ ལྷན་ནས་ འདི་ལ་
ལྷན་ = *nāsmas pareṇa* *āptaḥ dattam.*

१) གལ་ཏེ་གང་ཟག་པདག་གིས་ནི། ཐུག་པུལ་ལ་ཕུག་ན་གང་པདག་གིས།
ཐུག་པུལ་ལ་ཕུག་པའི་གང་ཟག་ནི། ཐུག་པུལ་མགོ་གིས་གང་པོག་ཡིན།

5) $yad = yadi$.

6) *Mss. sa hedena, sa dehena* — མེ་དེ་བཤྲོད་དགོས་པོ་ = *ridhaya tat*

स्यात् ॥ धनोपादानभेदेऽपि पुद्गलभेद इष्यते । एतच्च नास्ति । उपादानव्यतिरिक्तस्य भिन्नस्य पुद्गलस्य दर्शयितुमशक्यत्वात् ॥ एवं तावत्स्वपुद्गलवृत्तं दुःखं न भवति ॥

यत्राह । क एवमाह स्वपुद्गलवृत्तं दुःखमिति । किं तर्हि परपुद्गलजं दुःखं । अन्य एव देवदुःखं⁽¹⁾ खान्मनुष्यपुद्गलः । मनुष्यपुद्गलश्च देवदुःखं कृत्वा यस्मादेवपुद्गलाय ददाति तेन च देवदुःखेन देवपुद्गलः प्रज्ञप्यते तस्मात्तस्य पुद्गलस्य तदुःखं परपुद्गलज्ञमेव भवति ॥ उच्यते ।

परपुद्गलजं दुःखं यदि यस्मै प्रदीयते ।

परेण [Tab 90b] कृत्वा तदुःखं स दुःखेन विना कुतः⁽²⁾ ॥ ५

यदि देवदुःखं मनुष्यपुद्गलवृत्तं । तेन च मनुष्यपुद्गलेन तदुःखं कृत्वा परस्मै देवपुद्गलाय प्रदीयत इति स देवपुद्गलो देवदुःखविनिर्मुक्तः कुतो यस्मै प्रदीयेतेति । एवं ता- 10
वदपरपुद्गलज्ञस्य दुःखस्य प्रतिपादक एव नास्ति [69b] ॥

इदानीं पञ्च ददात्यसावपि नास्त्येत्याह ।

परपुद्गलजं दुःखं यदि कः परपुद्गलः ।

विना दुःखेन यः कृत्वा परस्मै प्रक्षिणोति तत्⁽³⁾ ॥ ६

1) धृतिः सुखं यश्च ।

2) धृतिः यद्वचः ।

3) यत्नः ते यद्वचः यद्वचः यत्नः ते । सुखं यश्च । अमुं च यद्वचः यत्नः । सुखं यश्च । ते सुखं यद्वचः ते । सुखं यश्च । मयि यत्नः ते । अमुं च । —
Mes. kṛtā yad duḥkham; mais voir le commentaire. — ci-itar (ja-itar) = katham.

4) Mes. puṅgalayasya, "kasya. — यद्वचः यद्वचः ।

5) यत्नः ते यद्वचः यद्वचः सुखं यश्च । अमुं च यद्वचः यत्नः ते । सुखं यद्वचः । मयि यत्नः यद्वचः यत्नः ।

न्यात्मना निष्पन्नः 'तस्यापि हेतुत्तरपितृणात् । यश्च स्वात्मना न निष्पन्नः स कथमवि-
द्यमानस्यभावः सन् परं करिष्यतीति न पुक्तमेतत् ॥

इदानीमुभयपक्षतमपि दुःखमसदित्याह ।

स्यादुभाभ्यां कृतं दुःखं स्यादेकैककृतं यदि ।

यदि ऐकैकेन दुःखस्य का[70a]रणं स्यात् ' स्यात्तदानीमुभाभ्यां कृतं दुःखं । न ४
ऐकैककृतं तदुक्तदोषात् । न ऐकैकेन प्राणातिपत्तेः कृते⁽¹⁾ द्वाभ्यां कृत इति व्यपदेशो
दृष्टः ॥

इदानीं निर्हेतुकमपि दुःखं यथा नास्ति तथा प्रतिपादयन्त्याह ।

पराकारास्वयंकारं दुःखमहेतुवै कृतः ॥ इति⁽²⁾ ॥ ६

परे⁽³⁾षाकारोऽकारणमस्येति पराकारं । [न] स्वयंकारोऽस्येत्यस्वयंकारं । यदि दुःखं 10
स्वयंवृत्तं नास्ति परकृतमपि नास्ति यद्येतेन न्यायेन ' तदिदानीं कृत एव निर्हेतुकं
भविष्यति ख[Tib. 91b]पुष्पसौगन्ध्यवत् । दुःखभावात्कृतस्तस्यास्यभूत आत्मा ॥

यथा च चतुर्धा विचार्यमाणं दुःखमसदेवं बाह्या घपि बीजाङ्कुरघटपटादयो भावा
वेदितव्या इति प्रतिपादयन्त्याह ।

न वेवलं हि दुःखस्य चातुर्विध्यं न विद्यते ।

15

सर्वेषां

बाह्यानामपि भावानां चातुर्विध्यं न विद्यते⁽⁴⁾ ॥ १०

1) Mas. °pātena kṛtena kṛtam iti.

2) गण'हे' रेरेख' सुष' सुम्' । सुण'सङ्ख' गण'स'गण' सुष'सम्
सङ्ख' । सङ्ख'गण' म' सुष' गण' म' सुष' । सुण'सङ्ख' कु'मे' ग'य' सङ्ख' ॥

3) Tib. = *parena alaranam*.

4) Mulamadhyamaka. सुण'सङ्ख' सङ्ख'सङ्ख' क'म'स'सङ्ख' । य'स' म'

पूर्ववत्सर्वं समं योग्यं ॥ यदि खल्वेषां दुःखादीनां चातुर्विध्यसंभवस्तत्त्वतमेन
 तद्दीर्घाणां प्रकारेषूपैषां सिद्धिरिति ॥ उच्यते । स्वभावतो यद्येतानि दुःखादीनि स्यु-
 र्निपतमेषां चतुर्णां प्रकाराणामन्यतमेन प्रकारेण सिद्धिः स्यात् । न तस्ति । तस्मात्स्व-
 भावतो न सति दुःखादीनीत्यवसीयते । अथ विपर्ययमात्रलब्धात्मसत्तात्रायां⁽¹⁾ दुःखा-
 5 दिसंबन्धेः प्रतीत्यसमुत्पादव्यवस्था मृग्यते तदा कर्मकारकपरीताप्रकारणविरहितविधिना
 यद्योदितपक्षतुष्टपतिरस्कारेशोर्प्रत्ययतामात्रार्थप्रतीत्यसमुत्पादसिद्ध्या सिद्धिरभ्युपेया ॥
 यथोक्तं ।

स्वयं कृतं परकृतं द्वाभ्यां कृतमहेतुकं ।

तार्थिकैरिष्यते दुःखं त्वया तूक्तं प्रतीत्यज्ञं ॥ इति ।

10 . [उक्तं⁽²⁾ च भगवतोर्पौपातिपृच्छायां ।

. [70b]

.

.]

⁽⁴⁾
 तथा ।

ཡིན་པ་ མ་ཟད་ གྱི། གྱི་རྒྱུ་ རྟོགས་པོ་རྣམས་ལ་ ཡང་། རྣམ་པ་ བཞི་པོ་ ཡོད་པ་ཡིན།

Dans notre Commentaire, au deuxième pāda མ་ཡིན་གྱི། རྟོགས་པོ་རྣམས་ཅན་དག་ལ་

ཡང་། ... = sarreṣām api bhāṣanām...

1) Voir ci-dessus 68. 8, 73. 2.

2) Tib. = °samutpādasiddhīr abhyupeyā

3) Les Mss. reproduisent ici quatre stances, citées ci-dessus pp. 63. 2—64. 4
 et 191. 2—3 — La version tibétaine les omet, ainsi que la mention: *uktam ca...*

4) Au lieu de la mention *tathā*, nous avons བཞི་པོ་རྣམས་དྲན་གྱིས་ གྱི་རྒྱུ་...
 ...། བཞི་པོ་རྣམས་ཅན་ལ་ བཞུང་པ་པོ། = *bhagavatā caityādy uktam.*

संवृति⁽¹⁾ भाषितु धर्म विनेन
 संस्कृत [असंस्कृत] पश्यथ एव ।
 नास्तिक भूतु घात्म नरो वा
 एतकु⁽²⁾ लक्षण सर्वत्रगस्य ॥

कृष्णशुभं च न नश्यति कर्म
 आत्मन कृत्व च वेदयितव्यं [Tib. 93a] ।
 नोऽपि तु संकम कर्मफलस्य
 नो घ घहेतुक प्रत्यनुभोति ॥

सर्वि भवा अलिवा वसिक्ताश्च
 रिक्तक तुच्छक फेनसमाश्र ।
 मायमरीचिसमा सद शून्या
 देशितु संवृत्तु ते च विविक्ताः⁽⁶⁾ ॥

1) གུན་རྫོབ་ཏུ་ནི་ = *samvṛtitaḥ*.

2) འདུས་བྱས་ འདུས་མ་བྱས་ ཡིན་ དེ་ལྟར་ ལྟོས།

3) ཡང་དག་ཅིང་ཏུ་ བདག་ ཏང་ ཡོང་མེད་དེ། *nara est omis*

4) *Mss. etuku*; voir *Mh.v. I 384* (ad 18.1). Le tibétain porte འདྲི་འདྲའི་
 = *idṛṣa*.

5) *Mss. paçyati*. Tib. མེ་འཇིག་ལྟོ།

6) ལྟོ་ཡིས་ བཤད་ གྱང་ དེ་དག་ རྟེན་པ་ ཡིན། = *caḍḍena deçitā api te*
viviktaḥ.

शैलमुत्थागिरिदुर्गनदोद्यु

पद्म पतिभुक् प्रापि प्रतीत्यै⁽¹⁾ ।

एविमु संस्कृत सर्वि विज्ञान

मायमहोचिसमं शम्भु सर्व ॥ इत्यादि ।

॥ इत्याचार्यचन्द्रकोर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ दुःखपरीता
नाम द्वादशमं प्रकरणं ॥

1) yadnat pratiputlā jñayate.

2) ऐश्वर्यमयैश्वर्यम् ।

तद्यता वा अचित्तवता वा मोषधर्मकमप्येतत्⁽¹⁾ प्रलापधर्मकमप्येतदिति ॥ तदनेन न्यायेन यन्मोषधर्म⁽²⁾ तन्मप्येत्येव यस्मादुक्तवान् तदागतो भगवान् सर्वे च मोषधर्माः सत्कारास्तस्मान्मोषधर्मकत्वेन ते सत्कारा मृदा भवन्ति⁽³⁾ चित्रवत्पद्मदाहिकावत्⁽⁴⁾ लतणोपेतपद्ममप्यारण्यचित्तोद्देश्यवत्सरावत्⁽⁵⁾ तत्र चित्तसादक मोषधर्मकं वितवम्यात्यालालचक्रवत् ॥

यतो [नि] स्वभावत्वेन मृदा सर्वसत्कारा मोषधर्मकत्वात्⁽⁶⁾ गृहीचिकादिफलवत् ॥ यत्तु सत्यं न तन्मोषधर्मकं तद्यथा निर्वाणमेकं⁽⁷⁾ ततश्च विस्तृतपोषपस्याऽस्माद्यागमात्सिद्धे सर्वभावानां नै.स्वभाव्यः शून्याः सर्वधर्मा नि स्वभावयोगेनेति च प्रज्ञापारमिता धर्मघातिकापठान् ॥

- 10 घत्राह । यमेव मोषधर्मकत्वेन सर्वसत्काराणां मृदा[र]त्वं प्रतिपादितं भवति । नन्वेवं सति न सति सर्वे भावा इति सर्वपदार्थावयवादिनां मिथ्यादष्टिरेव स्यात् ॥ उच्यते । सत्यं मोषधर्मना सर्वसत्कारा येनैवापि भवति मुष्यति । ननु च भोः ।

तन्मृदा मोषधर्मे षण्दि किं तत्र मुष्यते ।

1) Manque dans les Mas et dans le tibétain

2) Le tibétain porte འདི་ནི་འཇིག་པའི་ཆོས་ཅན་ནོ། = *vanāḍadharma-*ham etat

3) ལན་ བསྐྱ་ བྱེད་ འཇིག་པའི་ཆོས་ཅན་ ནི་ནི་...

4—5) Manque dans la version tibétaine. Mas. **mantrasabharāṇa*°, **maḍḍha*° — Mahāsena s'empara d'Udayana au moyen d'un éléphant artificiel, voir Kathās, XII, 100; Harṣacarita, VI sub Śa Schiefner, Nabikk-tyāyana und König Tschangda Pradyota, pp 36—7 (*padjāṇāṅga*, II. c. = *kapatākūḍyāra*, Comme = *gantraḥarṣi*, X 1). — Communiqué par M F W Thomas.

5) *clan* manque dans la version tibétaine

6) Sic Mas — Ger-phyin, VI, 8 (A M O II, p 201). — Même citation, *ulāṭam dhagavatāḥ*, ci dessous XXII, 11, *prajāpāramitābhāṣāḥ*, XXIV, 14 *dyarāḥapatīlāyām*, XXIV, 18 — Voir l'édition de H. J. E. S. I., p 405

यदास्माभिस्तन्मया मोषधर्मकमित्युक्तं तदा किं तत्र मुष्यते । किं तत्राभावो भव-
ति । कश्चिद्यदि [Tib. 93a] पदार्थो ऽभिविष्यत्स्यात्तस्यापवादार्भावदर्शनान्मिथ्यादृष्टिः ।
पदा तु पदार्थमेव कं चित्र पश्यामस्तदा किं तत्र मुष्यते । नैव किं चिद्भावो भवतीत्यपु-
नोऽप्यमुपात्मनो भवतः ॥

यत्राह । पद्यभावदर्शनमपि न प्रतिपाद्यते । किं पुनरनेनागमेन प्रतिपाद्यता 5
इति ॥ उच्यते ।

एतत्तुक्तं भगवता शून्यतापरिदीपकं⁽¹⁾ ॥ २

यदेतदुक्तं भगवता तच्च भावानामभावपरिदीपकं । किं तर्हि शून्यतापरिदीपकं
स्वभावानुत्पादपरिदीपकमित्यर्थः ॥ यद्योक्तमनवतस्ररूपापेक्षमणमूत्रे ।

यः प्रत्यवेर्षापति स क्षत्रातो

10

नो तस्य उत्पादु समावतो गन्ति ।

यः प्रत्ययोधोनु स शून्य उक्तो

यः शून्यतां ज्ञानति सोऽग्रमतः ॥ इति ॥

1) ग'ल'ते' वस्तु'के'स' ग'न' णि'य'म' दे' हु'क' दे'ल' उ'वे'ग' वस्तु' व'ते'स'
व'व'ल'न'स'ग'रे'स' दे' ग'सु'न'स'म'। शून्य'ते'न' णि'न'स'सु'व'व'न'स'म' णि'क'॥

2) Le tibétain a simplement མདོ་ལས་ = *sūtrāṭ*. — Voir Kandjour, Mdo XII, foll. 317—390 (Ann M G. p. 253), Nanjio, № 437, traduit A. D. 808, Anavataptanāgarājaparipṛcchāsūtra, qui est nommé par Wassilieff, Bouddhisme p. 327, comme un des sūtras «des ausschliesslich echten Sinnes» au point de vue des Mādhyamika. — Sur Anavatapta, lac ou nāga, voir notamment Burn, Intr. 171, 330, 396 et Lotus 3; Fujishima, Bouddh. japonais, 55. — Notre strophe est citée (sans indication de source et avec variantes) Bodhicaryāṭ. p. IX 2 (Bibl. Ind. p. 355.10 et Bouddhisme p. 241, n. 1), Subhās agr. (Muséon, N.S IV, 395. 22), et ci-dessous, trois fois, au chap. XXIV.

3) Mss. °dēṇw.

⁽¹⁾ घत्राह । नापमागमो भावस्वभावानुत्पादे परिदीपयति किं तर्हि निःस्वभाववत्
स्वभावस्यानवस्थापितं विनाशितमिति ⁽²⁾ ॥ कुत एतदिति चेत् ।

भावानां निःस्वभावत्वमन्यथाभावदर्शनात् ⁽³⁾ ॥

विचार्यमाणानामन्यथात्वं विपरिणामदर्शनादित्यर्थः ॥ एतदुक्तं भवति । यदि भावानां
स्वभावो न स्यात्तदानीं नैवेद्यामन्यथात्वमुपलभ्ये ⁽⁴⁾ ॥ १२६ ॥ उपलभ्यते य परिणतः । तस्मा-
त्स्वभावाच्चस्थापितमेव सूत्रार्थ इति विज्ञेयं ॥

इतश्चैतदेवं । यस्मात् ।

यस्यभावो भावो नास्ति भावानां शून्यता पतः ⁽⁵⁾ ॥ ३ ॥

यो ह्यस्वभावो भावः स [Tib 93b] नास्ति । भावानां च शून्यता नाम धर्म इष्यते ।
न चास्ति धर्मिणि तदभासिनो धर्म उपपद्यते । न ह्यस्ति बन्ध्यातनये तदध्यामतोपपद्यत
इति । तस्मादस्यैव भावानां स्वभाव इति ॥

1) L'adversaire prend la parole.

2) Ce sūtra définit le *nāśtabhāratva* (ou *śūnyatā*) comme étant le *śtabhā-
ratva* *śūnyatā*.

3) = On dit que les êtres n'ont pas de *śtabhāra* parce qu'on voit que leur
śtabhāra est sujet au changement. — Par le fait, le changement prouve l'existence
du *śtabhāra*.

4) *vicāryamāṇānām* n'est pas représenté dans le tibétain.

5) ཡོད་པ་སྤུ་འཕྱུར་པ་.

6) D'après le tibétain; Mss. *nāśtabhāra*

7) Le sūtra est p. 237. 11.

8) Mss *nāśtabhāra* ca *bhāro* *nāsti* — Voir ci-dessous 245. v.

9) རྣམ་པར་ཤེས་པ་ལྟར་མེད་པའི་ གཤམ་ཕྱུ་འཕྱུར་པ་ རྣམ་པར་ཤེས་པ་
ལྟར་མེད་པའི་ གཤམ་ཕྱུར་ རྣམ་པར་ཤེས་པ་ རྣམ་པར་ཤེས་པ་ ॥ — Notre commentaire
au troisième pāda རྣམ་པར་ཤེས་པའི་ = *bhāvaśtabhāro nāsti*

अपि च ।

कस्य स्यादन्यथाभावः स्वभावश्चैव विद्यते ।

यदि भावानां स्वभावो न स्याद्योऽपि विपरिणामलक्षणोऽन्यथाभावः स कस्य स्यादिति ॥

अत्रोच्यते । एवमपि परिवर्तन्यमाने ।

5

कस्य स्यादन्यथाभावः स्वभावो यदि विद्यते⁽¹⁾ ॥ 8

इह यो धर्मो यं पदार्थं न व्यभिचरति स तस्य स्वभाव इति व्यपदिश्यते । यत्प्र-
तिवृत्तत्वात् । अपौरुषेयं हि लोके तदव्यभिचारित्वात्स्वभाव इत्युच्यते । तदेवौष्ण्यम-
पूपलभ्यमानं परप्रत्ययसंभूतत्वात्कृत्रिमत्वात् स्वभाव इति । यदा वैक्रमव्यभिचारिणा
स्वभावेन भवितव्यं तदास्याव्यभिचारित्वादन्यथाभावः स्यादभावः । न स्यादेः शैत्यं प्रति- 10
पद्यते । एवं भावानां सति स्वभावाभ्युपगमेऽन्यथात्वमेव न संभवेत् । उपलभ्यते चैषामन्य-
थात्वमतो नास्ति स्वभावः ॥

अपि चापमन्यथाभावो भावानां नैव संभवति पदार्थनात्सस्वभावता स्यात् । यथा च
न संभवति तथा प्रतिपादयन्नाह ।

तस्यैव नान्यथाभावो नाप्यन्यस्यैव युज्यते ।

15

युवा न जीर्यते यस्माद्यस्माज्जीर्णी न जीर्यते⁽²⁾ ॥ ५

1) ग'अ'हे' दे'स'हे' मे'द'। ग'ब'उ'अ'सु'य' ग'न'ग' प'ह'। ग'अ'हे' दे'स'
हे' प'ह'। दे'स'सु'य' न' ग'ब'उ'अ'सु'य'॥

2) दे'हे'अ' वे' ग'ब'उ'सु'य' मे'द'। ग'ब'उ'हे'अ' प'ह' प'ह'म'प'ह'। ग'न'
सु'य' ग'ब'उ' मे' क'सु'। ग'न'सु'य' क'स'य' प'ह' मे' क'रे'॥

तस्यैव तावत्प्राग्वत्प्राग्वत्प्राग्वत् वर्तमानस्य भावस्यान्यथात्र नोपपद्यते ।
 [Tib. 94a] तथा हि पुनो पुनः[72b]वस्थापमेव वर्तमानस्य नास्त्यन्यथात्वं ॥ यथा-
 यस्यात्प्राप्तस्यैवान्यथात्वं परिकल्प्यते । तदपि नोपपद्यते । अन्यथात्र नाम श्रापः
 पर्पापः । तद्यदि पुनो नेप्यतेऽन्यस्यैव शीर्षस्य भवतीति । तदपि न युज्यते । यस्माच्च हि
 6 शीर्षस्य पुनर्निरूपणं संबन्धो निःप्रयोजनत्वात् । किं हि शीर्षस्य पुनर्निरूपणं संबन्धः
 कुर्यात् । तद्वत्प्रमाणमात्रेण⁽¹⁾ शीर्षताभावात्कीर्णो शीर्षत इति न युज्यते । यत्र पुन एवा-
 न्यथाभावस्तदयुक्तं । यथाप्राप्तवस्तुस्य युवेति व्यपदेशादवस्थाद्वयस्य च परस्परविरो-
 दत्वात् ॥

अपि च ।

10 तस्य चेदन्यथाभावः क्षीरमेव भवेदपि ।

अथ स्यात्⁽²⁾ । क्षीरावस्थापरित्यागेन दध्यवस्था भवति । घते न क्षीरमेव दधि
 भवतीति ॥ उच्यते । यदि क्षीरं दधि भवतीति नेप्यते परस्परविरोधात् ।

क्षीरादन्यस्य कस्य चिदधिभावो भविष्यति⁽³⁾ ॥ ६

किमुदकास्य दधिभावो भवतु । तस्मादसंबन्धमेव तदन्यस्य दधिभावो भविष्यती-
 15 ति ॥ तदेवमन्यथात्वात्संभवात्कुतस्तत्तद्वर्णनात्मस्यभावता भावानां प्रतीत्यतीति न युक्ता-
 मेतत् ॥

1) Le libélaïn porte *दे'नेद'यस् कृष'य'ते'स' प्ये'यस' = kaḍantarepa jir-
 nat'āyā bhāvat.*

2) *Mss. aīhāsyāśīra.*

3) *य'य'ते' दे'ते'स' य'य'स' श्रु'य'ते' । दे'य'ते' दे' वे'स' अ'य'स' । दे'य'य'स'
 य'य'स' य'य'ते'स' दे' । वे'य'ते' दे'य'स'मे' प्ये'यस' अ'य'स' ॥ — Mss. au troisième pāda:
*kṣīrād anyasya kasyārtha d°.**

यथोक्तमार्थस्त्वनारमकायानसूत्रे⁽¹⁾

यो न पि ज्ञायति नो चुपयन्ती
नो द्यवते न पि जीर्यति धर्मः ।
तं विनु दर्शयतो नरसिंह-
स्तत्र निदेशयि सन्न मरुपा⁽²⁾ ॥

8

यस्य स्वभावे⁽⁴⁾ न निव्यति कश्चि
नो [ऽ]परभावतु केन चि लब्धः⁽⁵⁾ । [Tib. 94b]
नात्तरतो नपि द्यादितो वा
लभ्यति तत्र निदेशयि नाथः ॥

ज्ञात गती कथिता मुगतेन
नो च गती उपपद्यति का चि ।
तत्र च व्योहरतो⁽⁷⁾ गतिमुक्ती
मुक्तकु मोच[73a]यसी बल्लसद्धान् ॥

10

1) Voir ci-dessus p. 90, n 2 — Les trois premières stances, p. 91, 2-7

2) Mss. *deçayati*.

3) Sic Mss. — Tib རེམས་ཅུན་ བརྒྱ་མཉུན་ དེ་ལ་ སྐོད་ = *tatra nīveçayi satteçatāni*.

4) Pour le mètre *yasya sabbāvu*

5) གཞན་ ཡང་ མ་ཡིན་ ལུས་ གུང་ མི་ རྟེན་པ། Même version, p. 91. 4.

6) Lire *apalabhyats* རྟེན་པ་.

7) Pour le mètre *roharsā*. — དེ་དུག་ འབྲོ་ལས་ སྒོ་ལ་ཡང་ རྒྱལ་ཡང་གསུངས།
= *tāc ca gatimuktā vyābhyātāh*.

सर्वं⁽¹⁾ वदेसि निरात्मक धर्मान्

सन्नतु⁽²⁾ प्राप्तुं गीर्षसि लोकं ।

मुक्तं स्वयं गतितो गतिमुक्तो

तेन सि पारंगतो न च तीर्णो⁽⁴⁾ ॥

8

पारंगतो सि भवार्णवतीर्णः⁽⁵⁾

पारंगतो न च लभ्यति कश्चि ।

पाहू न विद्यति नापि अपाहू

पारंगतोऽस्मि वदेसि च वाक्व ॥

10

वाक्च न विद्यति यां च वदेसि

पे पि वदेसि न विद्यति तं पि ।

पस्य वदेसि न विद्यति सोऽपि

यो पि विज्ञानमिति सोऽपि यमसो ॥

तत्र प्रयाष्टुं शर्म सु मर्य

वित्तव्यविकल्पनिवेशयशेन ।

1) *Ms. tadāmi.*

2) *Ms. sarvatu* संसारं तद् अस्ति संसारं = *sarvagrāhāt.*

3) *यत्किञ्चिदपि.*

4) *यत्किञ्चिदपि.*

5) *इदं सर्वं केवलं श्रेयसो यत्किञ्चिदपि* = *pāragato 'as maharṣi bhāṣayā.*

6) *Ms. eva na.*

7) *केवलं* = *labhyatī.*

8) *अस्ति संसारं* = *bhāṣayā.* — Voir p. 248, n. 5.

9) *nivṛtta* = *निवृत्तः.* — Le mètre est irrégulier.

यदि शून्यता नाम का चित् [Tib. 95a] स्यात्तदाश्रयोभावस्वभावः स्यात् । न त्वेवं । इह हि शून्यता नामेति सर्वधर्माणां सामान्यतत्त्वमिति यन्मुपगमाद् शून्यधर्माभावाद् शून्यतैव नास्ति । यदा चाशून्याः पदार्था न सन्ति । अशून्यता च नास्ति । तदा प्रतिपत्तनिरपेक्षत्वाच्छून्यतापि खपुष्पमालावन्नास्तीत्यवसीयता । यदा च शून्यता नास्ति तदा तदामया

■ यपि पदार्था न सन्तीति स्थितमविकलं ॥

अत्राहुः । त्रीणि त्रिमोक्तमुद्धानि शून्यतानिमित्ताप्रणिहिता [73b] ज्ञानि त्रिमुक्तये चिन्तेष्येभ्यो भगवता निर्दिष्टानि सर्वतीर्थिकमार्मत्तासाधारणानि सीगत एव प्रवचने समुपलभ्यन्ते । येषामुपदेशार्थमेव बुद्धा भगवत्तीर्थोपेतोर्थावदमकामोक्तान्धकारानुगतप्रगति जगदेकप्रदीपा नैराभ्योपदेशाविच्छिन्नशिखा उत्पद्यन्ते । स भवस्तथागतप्रयच-

10 मव्याज्यानव्याप्तेर्दानो तामेव शून्यतां प्रतिज्ञेसुमाश्चवानित्यलं भवता स्वर्गापवर्गमार्गसमुच्छेदेनेति ॥

उच्यते । अहो यत भवानत्युन्मुख इत्यात्यसविपर्यासाभिर्वाणपुरगामिन शिवमनुपरमं पन्थानमवधूय भावाभिनिवेशव्याकुलितं संसाराकासारानुगमेव मार्गं मोक्षपुरगामि-
तेन [Tib. 95b] समाश्रितो निर्मुक्तुः सन् संसाराद्व्याकासारैः सद्धिरूपालभ्य एव तम्-

15 भिमानाभिनिवेशमकृप्यवशतया तामेवोपालभते । ननु भो निरवशेषज्ञेशध्याधिचिचित्सकर्मकविपराधिः ।

1) Voir ci-dessus p. 43, n. 4 — Dh -s. LXXIII, Dh. shi, § 218; Atthas. § 474; Nettip. 50. 119. 126; Via magga (J. P. T. S. 1891) p. 135 — *śrīmālā nāma dhāraṇī praiśādhā, Rāṣṭrap. 50. 4.*

2) *सुश्लेषममि स्रुतस्रुत* = *sartatirithūlasamaya*°. — Mes. *firthūla-māra-mata*, lecture peu admissible.

3—3) Ces mots ne sont pas représentés dans la version tibétaine.

4) Mes. °*lāntārāsadbhir*. — *रुम'म'रुण'चीस' सुम'म'रु'म'यी'म'दी'रु'*
= Alors que vous devez être réprimandé par les bons.....

5) *abhimāna* = *म'दी'म'र'रु'व*.

शून्यता सर्वदृष्टीनां प्रोक्ता निःसर्गं त्रिभिः ।

येषां तु शून्यतादृष्टिस्तानसाध्यान् वभायिरे⁽¹⁾ ॥ ८

इह सर्वेषामेव दृष्टिस्तानां सर्वप्रमाणनिवेशानां धर्मि सत्त्वानप्रवृत्तिः सा शून्यता ।
न च दृष्टिकृतानां निवृत्तिमात्रे भावो⁽²⁾ । ये तु तस्यामपि शून्यतायां भावानिनिवेशिनस्तान्
प्रत्ययवचका वपमिति⁽³⁾ कुतोऽस्मिन्पदेशात्सर्वत्राकल्पनाध्यायस्या मोक्षो भविय्यति । यो⁽⁴⁾
न किं विद्यते ते पापं दास्यामोत्युक्तः⁽⁵⁾ सचदेहि भोस्तेदेव मया⁽⁶⁾ ॥ किं विद्याम वप्य-

1) कुल'म'इत्य'श्रु' श्रु'म'श्रु' । श्रु' श्रु' देव'म'म'म'म'म' श्रु'म' ।
न'न' श्रु'म'श्रु' श्रु'म' । दे'न' श्रु'म'म'म'म'म' श्रु'म' ॥ — Notre commen-
taire, *agrub-tu-med-par*. — Cité *Subhāṣitas*, Muséon, IV, 397.33 et Dep.
IX, 88 qui traduit *nīḥsarana* par *nīs-par-hōyin-pa* et *asādhya* par *g'o-bya-*
mīn-pa. — देव'म' = *nī*, *nīs*, *prati* (Foucaux, Grammaire p. 191).
म'म' = *to emit*, *to remove* (*nīḥ-sārayati*), est le «transitif» de *म'म'* —
Pour la doctrine du vide, ci-dessous XXV. 10 et Bodhic. p., IX, 83 a. *śūnyatā-
sanādhānād hiyate bhūtatāsanā* ! *kim cin nīśīti cābhyaśīti sōpi paścāt pra-*
hiyate ॥

2) श्रु'म'म'म'

3) Sur la lecture *nīḥsarana*, Mhv. I 433 *pratusarana*, Dondelli, Mu-
séon, IV, p. 399, n. 6. — *apavṛtta* = वि'म'. — Il y a (M. Vyat. 82) six
nīḥsaraniyadhātū à savoir *mastrī*, *karuṇā*, . . . *asmimūnasamudghāṭā*, *animitā*,
et trois (*Itivuttaka* § 72, § 43) *nellhammam* (*ātmānam nissaranam*), *āruppam*
(*rūpānam* . . .), *ajātam*. . . *atanlhatam* (*jātassā . . . sanlhatassa*). — Le suffixe
anīya doit s'entendre comme dans *tanīya* = *tāpjanaka* (Abg N. I^o p. 113),
vedanīya, *vedanīya* (Abhidh. k. v Soc An. 203 b): *kāriyā anīyāḥ karāṇe vā*
(Voir Bodhic. p. 16), et sources grammaticales citées en loco)
nīḥsaranaprayā (*vrāṇā*), M. Vyat. 49.31.

4) Sic Mss. — श्रु'म'm'm' *śāṅkaś-ye tu*

5) Mss. *arūcalā sayasa*. दे'न'म'm' *śāṅkaś-ye tu*

6) *iti* = दे'न'म'म'.

7) Mss. *saṅga dāṇa*, 43 et 44

मिति धूपात्स केनोपायेन शक्यः पर्यागार्थं याकृत्येतु । एवं येषां शून्यतायामपि भवा-
भिनिवेशः केने[71a]दानो स तेषां तस्यां भवाभिनिवेशो निषिध्यतामिति । यतो महा-
भेदयोगेऽपि दोषसंक्षिप्तात्पर्यमचिकित्सकेः महत्विधैस्तथागतिः प्रत्याख्याता एव ते ॥

यद्योक्तं भगवत्पार्ष्णिके⁽¹⁾सूत्रे । यत्र शून्यतया धर्मान् शून्यान् करोति । यपि तु
१ धर्मा एव शून्याः । यवानिगितेन धर्माननिमित्तान् करोति । यपि तु धर्मा एवानिमित्ताः ।
यच्चाप्रणिहितेन धर्मानप्रणिहितान् करोति । यपि तु धर्मा एवाप्रणिहिताः । [Tib. 96 a]
पैवं प्रत्यवेता इषमुच्यते काश्यप मध्यमा प्रतिपद्वर्षाणां भूतप्रत्यवेता । पे हि काश्यप
शून्यतोपलम्भेन शून्यतां प्रतिस्मरन्ति तानहं नष्टप्रणाष्टानिति वदामि । इति प्रथमवत् ॥
वरं खलु काश्यप सुमेरुमात्रा पुद्गलदाष्टराभिता न तेषां भवाभिनिवेशिकास्य शून्यताद-
10 ष्टिः । तत्कस्य हेतोः । सर्वदष्टिकृतानां हि काश्यप शून्यता निःसर्गा । यस्य खलु पुनः
शून्यतैव दष्टिस्तमकमचिकित्सामिति वदामि । तद्यथा काश्यप ग्लानः पुरुषः स्यात्तस्यै
वेद्यो भेदो दद्यात्तस्य तद्वैषम्यं सर्वदोषानुद्यत्य स्वयं कोष्ठगतं न निःसरेत् । तत्किं
मन्यसे काश्यप यपि तु स पुरुषस्ततो ग्लान्यानुक्तो भवेत् ॥ नो ह्येदं भगवन् गाढतरं
तस्य पुरुषस्य ग्लान्यं भवेद्यस्य तद्वैषम्यं सर्वदोषानुद्यत्य कोष्ठगतं न निःसरेत् ॥ भगवा-

1) Voir p 45, n. 1. — *रज्ज्वल्लङ्घनं पङ्कजसमवेन्द्रे*.

2) *ल्लङ्घनं पङ्कजसमं रज्ज्वल्लङ्घनं पङ्कजसमं*.

3) *शून्यतोपलम्भेन शून्यतां प्रतिस्मरन्ति* = *śūnyatālambanena*.

4) *रज्ज्वल्लङ्घनं*.

5) *रज्ज्वल्लङ्घनं पङ्कजसमं रज्ज्वल्लङ्घनं पङ्कजसमं*.

६) = *ān āham asmāi pravacanān nastān pranastān śi vadāmi*.

नाह । एवमेव काश्यप सर्वदृष्टिकृतानां शून्यता निःसरणी । यस्य खलु पुनः शून्यतेव दृष्टि-
स्तमकमचिकित्स्यमिति वदामि⁽¹⁾ ॥

॥ इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदाया मध्यमकवृत्तौ संस्कारपरीता
नाम त्रयोदशमं प्रकरणं ॥

1) Le rapport étroit du Ratnakūṭa et du sūtra de Nāgarjuna est digne de remarque — La théorie de la *durgrahītāḥ*, des dangers que présente une fausse conception des doctrines bouddhiques, et en particulier de la *śūnyatā*, est développée dans un grand nombre de textes. (Voir Dogmatique Bouddhique, I, p. 26 = J. As 1902, II, p. 258) — La *śūnyatā* est couramment comparée à un serpent, qu'il faut saisir au bon endroit. Cette métaphore (*alagadda* = *alagadda*) est développée dans un sūtra que cite Buddhaghosa, Sum Vil. p. 21; mais il s'agit de la doctrine bouddhique en général, *duggahītāḥ bhikkhava dhammānam*. — Pour l'école du Kathāvatthū (XIX. 2) les *skandhas* sont vides par l'absence d'*ātman* (*anattalakkhaṇa*), le *nirvāṇa* seul est *anumita*, *apramāṇa*. Les Andhakas ont tort de ne pas distinguer le sens des expressions scripturales (*avibhajjārādī-
vāda*).

XIV.

संसर्गपरिज्ञा नाम चतुर्दशमं प्रकरणं

अत्राह । अस्त्येव भावस्वभावस्तत्संसर्गोपदेशात् । इह यमास्ति न तस्य संसर्ग-
स्तद्यथा बन्ध्यामुत्तरा[74b]द्विजोः । अस्ति च संस्काराणां संसर्गोपदेशः ।⁽¹⁾ धनुः प्रतीत्य
६ इपाणि घोत्पयते चतुर्विंशत्यं । प्रयाणां संनिपातः [Tib 98b] स्पर्शः । स्पर्शमरुता
वेदनेति विस्तारः । तथा संज्ञा च वेदना च संसृष्टावितौ धर्मौ न[1]संसृष्टाविति [संस्काराणां
संसर्गोपदेशः] । तदेवं संसर्गोपदेशाद्विद्यत एव भावस्वभाव इति ॥

उच्यते । एतदेतदेवं यदि संसर्ग एव भवेत् । (न तस्ति) पत्मत् ।

दृष्टव्यं दर्शनं दृष्टा त्रीपयेतानि द्विशो द्विगः ।

10 सर्वशेष न संसर्गमन्योन्येन द्रव्यतृप्त्युत्तं⁽²⁾ ॥ १

तत्र दृष्टव्यं द्वयं दर्शनं चतुर्दश विधानं । एषां त्रयाणां द्विशो द्विगः संसर्गो ना-
स्ति । चतुर्थी त्रयस्य च चतुर्थो विज्ञानस्य च विज्ञानस्य त्रयस्य च संसर्गो नास्तीत्येवं
द्विशो द्विगः संसर्गो न भवति । सर्वशेषमपि त्रयाणामप्येषां पुण्यं संसर्गो नास्ति ॥

1) Sur le samsarga de l'œil et de la couleur, etc., Gikāsa. 263. 9

2) Voir ci-dessus p. 6, n. 6.

3) मनुष्येन्द्रियस्य चैव सत्त्वस्य मनुष्यस्य यत्नं यत्नं ।

4) Mes dharmas dharmas.

5) यत्नं यत्नं यत्नं यत्नं । यत्नं यत्नं यत्नं यत्नं । यत्नं यत्नं
यत्नं यत्नं यत्नं यत्नं । यत्नं यत्नं यत्नं यत्नं ॥

यथा ॥ द्रष्टव्यदर्शनदृष्ट्यां दिशो दिशः सर्वशब्द संसर्गाभावः ।

एवं रागश्च रक्तश्च रञ्जनीय⁽¹⁾ च दृश्यतां ।

- रागस्य रक्तस्य च संसर्गा नास्ति । रागस्य⁽²⁾ रञ्जनीयस्य च । त्रयाणामपि पुण्यपत्त-
सर्गा नास्ति । यद्य चैषामेवं ।

त्रैधेन शेषाः क्लेशाश्च शेषाद्यायतनानि च⁽³⁾ ॥ २

5

अन्योन्येन संसर्गं न व्रजति । त्रयः प्रकारास्त्रिधा त्रिधाभावत्त्रैधं । तेन त्रैधेन
शेषाः क्लेशा द्वेषमोहादपस्त एते द्वेषद्विष्टद्वेषणीयादिना त्रैधेन श्रोत्रश्रोतृश्रोतव्यादिना
च [Tib 97a] ॥ कस्मात्पनुर्यां संसर्गा नास्तीत्याह ।

अन्येनान्यस्य संसर्गस्तज्ज्ञान्यत्वं न विद्यते ।

द्रष्टव्यप्रभृतीनां पत्र संसर्गं व्रजत्यतः⁽⁴⁾ ॥ ३

10

यदित्यर्थं यस्मादर्थे । यदि द्रष्टव्यादीनां पास्परमन्यत्वं स्यात् । तदा क्षीरोदकयो-
रिवान्येनान्यस्य संसर्गः स्यात् । तज्ज्ञान्यत्वं यस्मादेषां द्रष्टव्यप्रभृतीनां न संभवत्यतो नैते
संसर्गं व्रजन्ति ॥ यपि च ।

1) Ms. *rañjanīyaś ca*

2) Ms. *rāgasya raktasya rañjanīyasya ca*. Il faut ajouter *raktasya rañja-*
nīyasya ca.

3) *दे'ववेक' अर्दे'कग' कग'स' र' । कग'स'य'स'स'स' कु'म'मे'द'स'स' ।*
कु'ग'म'द'स'स' र' कु'म'के'द'ये । कु'ग'म'द'स'स' क'सु'म'स'स'स' ॥ Dans cette
'version (Mūlam), *dr̥ṣyatām* (2ème pāda) n'est pas traduit. Notre commentaire, au
lieu de *non-moñs-pa* porte *lta bya ste*, *lleṣāḥ* n'est pas traduit : — Au 4ème pāda,
commentaire: *nam gsum-sīd-kyis-so*.

4) *ग'व'क' र' ग'व'क'स' स' अ'सु'र' । ग'द'सु'र' स'स'स'स'स' स'ग'स'स' ।*
ग'व'क' दे' अ'द'स'म'पी'स' । दे'सु'र' स'स'स' मे' अ'सु'र' ॥

न च वेत्यलमन्यनं दृष्टव्यादिर्न विद्यते ।

‘नास्य चित्तेन चित्तार्थं नान्यत्पुनरुच्यते’⁽¹⁾ ॥ ४

न च जेतनी कार्यकार[75a]णभावस्थितानां दृष्टव्यादीनामन्यत्वं न सीभवति । घट-
पटादीनामपि पदार्थानां सर्वेषां नैव संशयोत्पद्यमानता ॥ यथा चैषां दृष्टव्यप्रभृतीनां
७ परस्परतोऽन्यत्वगततया प्रतिपादयन्नाह ।

अन्यदन्त्यप्रतीत्यान्यत्वादन्यदन्ते अन्यतः ।

यत्प्रतीत्य च पक्षस्मात्तदन्यमप्युच्यते⁽²⁾ ॥ ५

इह परेतद्व्याप्यं वस्तु पटादन्यदिति व्यपादश्यते । तदेतदन्यदन्त्यप्रतीत्यान्यद्व्य-
ति⁽³⁾ । अन्यवस्तु[न सति] सति अन्यतो विना[न्या]दन्यदन्यन्न भवति । पञ्च पटाप्यं वस्तु अन्यद-
10 टाप्यं वस्तु प्रतीत्यान्यदवति । तस्मात्पटाप्यादस्तुनस्तद्व्याप्यं वस्तु नान्यदन्त्यप्रतीत्य-
सीयतां । यस्मात्प्रतीत्यस्य पदवागि [Tab. 97b] तस्मात्तदन्यन्न भवति । सापेक्षत्वाद्वा-
ङ्मर्यादत् कृत्वरीर्षयश्चेति । तथा च वक्ष्यति ।

प्रतीत्यस्य पक्षद्वयं न हि तावत्तदेव तत् ।

न चान्यदपि तत्तस्मात्प्रतीत्यैव नापि धावते ॥ इति⁽⁴⁾ ॥

15 यत्राह । यदि घटादन्यः पटः स्यात्तं च पृथग्भूतं यत्प्रतीत्यान्यो घटः स्यात्तद्वं को
दोष इति ॥ उच्यते ।

1) अङ्गुष्ठमङ्गुष्ठं अङ्गुष्ठमङ्गुष्ठं अङ्गुष्ठमङ्गुष्ठं अङ्गुष्ठमङ्गुष्ठं अङ्गुष्ठमङ्गुष्ठं
अङ्गुष्ठमङ्गुष्ठं अङ्गुष्ठमङ्गुष्ठं अङ्गुष्ठमङ्गुष्ठं अङ्गुष्ठमङ्गुष्ठं अङ्गुष्ठमङ्गुष्ठं

2) अङ्गुष्ठं अङ्गुष्ठं अङ्गुष्ठं अङ्गुष्ठं अङ्गुष्ठं अङ्गुष्ठं अङ्गुष्ठं अङ्गुष्ठं अङ्गुष्ठं अङ्गुष्ठं
अङ्गुष्ठं अङ्गुष्ठं अङ्गुष्ठं अङ्गुष्ठं अङ्गुष्ठं अङ्गुष्ठं अङ्गुष्ठं अङ्गुष्ठं अङ्गुष्ठं अङ्गुष्ठं

3) Mes. anyatas tu yta 'nyata à quoi correspond द्रव्यस्य अङ्गुष्ठं अङ्गुष्ठं
= anyatas tu yta.

4) = XVIII. 10.

यस्यन्यदन्यस्मादन्यस्मादप्युते भवेत् ।

तदन्यदन्यस्मादुते नास्ति च नास्त्यतः⁽¹⁾ ॥ ६

एकोऽत्रान्यशब्द उपदर्शने । यपरशार्थत्वे⁽²⁾ परामर्शः । अन्यश्च प्रसिद्धोच्चारणमित्य-
न्यशब्दप्रयोगदानं । यदि क्षेत्रद्वयां वस्तु पटादन्यस्मादन्यत्स्यात्⁽³⁾ । तद्वटाख्यं वस्तु-
न्यस्मादपि पटाख्यादुतेऽन्यद्वेत् । तदा च पटनिरूपेतस्यैव⁽⁴⁾ एकैकस्य घटस्यान्यत्वं 5
भवेत् । पटि पस्मादन्यत्तत्तेन त्रिणापि सिद्ध्यति । तद्यथा ॥ एव घटो न स्वल्पमन्यत्ता-
वन्तं पटमपेक्षते । एवमन्यत्तमपि यदि घटस्यान्यस्मात्पटादुते भवेत् [75b] । तदानो पट-
निरूपेतस्य घटस्य परत्वं स्यात् । न त्वेकैकस्य पटनिरूपेतस्य घटस्यान्यत्वं दृष्टं । तस्मा-
दन्यद्वेत्तीति युक्ता यदपेक्ष्य यदन्यत्तत्तदन्यत्वं भवतीति स्पष्टमभ्युपेतं भवति ॥

अत्राह । यदि खल्वन्यत्तमेव [Tib. 98a] कुतश्चित्कस्य चिन्नास्ति । नन्विदमपि 10
तदा न संभवति वक्तुं । यस्मादन्यत्प्रतीत्यान्यदन्यद्वेत्तीति तस्मादेव तदन्यदन्यत्वं भव-
तीति ॥ उच्यते । यत एव हि परस्परपेक्षिकी भावानामन्यत्त्वसिद्धिरत एवान्यदित्युच्यते
लौकिके व्यवहारे स्थित्वा । वस्तुतस्तु परीक्ष्यमाणमन्यत्वं न संभवतीति ब्रूमः ॥

पदि तर्हिअन्यविद्यमानेऽप्यन्यत्वे लोकसंवत्सा पटादन्यो घट इति व्यपदिश्यते ।
अथ कस्माद्वीक्षाङ्कुरयोरेवमन्यत्वं न व्यपदिश्यते ॥ 15

उच्यते । नैव हि लोको घटपटयोरिव बीजाङ्कुरयोरन्यत्वं प्रतिपद्यते । घटपटयोरिव
अन्यजनकत्वभावाप्रसङ्गात् । यौगपद्यभावप्रसङ्गात् । अपि च पस्माद्वीक्षणमात्रमुक्त्वा बीजाकार्यं

1) ग्राह्ये ग्राह्यं के ग्राह्यंअथ ग्राह्यं देहे ग्राह्यंअस्य ग्राह्यं अश्वम् ।
ग्राह्यंअस्य के ग्राह्यं अश्वस्य । पितृभ्य देपितृभ्य दे भ्यः ॥

2) Mss. arthākṣara.

3) Mss. anyasmāt.

4) Les Mss. punctuent.

5) Ci-dessus 252. a

यत्तुपदर्शयति पुमान् लोकेभ्यं वृत्तो मयोक्त इति । तस्माद्लोकेभ्यं कार्यकारणभूतानां नास्त्येव परममिति व्यवस्थाप्यते ॥

घत्राह । यदि पदार्थात्तरे पदार्थात्तरमापेक्षा परबुद्धिः स्यात्स्यदेप दोषः ⁽¹⁾ तस्मात्तदन्यत्र भवतीति । न त्वेवं द्रूमः । किं तर्हि इहान्यत्र नाम सामान्यविशेषोऽस्ति । तद्यत्र ⁽²⁾ मनेवेतं स पदार्थः पदार्थात्तरनिर्पेक्षतापि पर इत्युच्यते । तस्मादुक्तदोषानवग्रहोऽस्मत्पक्ष इति ॥ उच्यते । स्यादेतदेवं यदन्यत्रमेव स्यात् । न तस्ति । [Tib. 98b] इहेदन्यत्र कल्प्यमानमन्यस्मिन् वा क[76a]ल्प्येतानन्यस्मिन् वा । उपपत्तिश्च नोपपद्यत इति प्रतिपादयन्नाह ।

नान्यस्मिन् विद्यतेऽन्यत्रमन्यस्मिन् न विद्यते ।

- 10 तत्रान्यस्मिन्नन्यत्रमस्तीति कल्प्यते । किं तदानीमन्यत्रपरिकल्पनया । अन्यत्रापदेशनिश्चयं हि भ्रमज्ञान्यत्रं परिकल्प्यते । स चान्यत्रापदेशो विनाप्यन्यत्रेन सिद्ध एव यस्मात्तन्धान्यत्रापदेश एव पदार्थेऽन्यस्मिन्नन्यत्रं कल्प्यत इत्येवं तावदन्यस्मिन्नन्यत्रं न संभवति ॥ इदानीमन्यस्मिन्नन्यत्रं नास्ति । यस्मादन्य उच्यते ⁽³⁾ एकस्तत्र चान्यत्रविह्वमेकत्वमस्तीति । अतो विरोधान्नन्यस्मिन्नन्यत्रं न संभवति ॥ यद्येदानीं
- 15 नान्यस्मिन्नन्यस्मिन् विद्यते ⁽⁴⁾ तद्यतिरिक्तस्य पदार्थात्तरस्यासंभवादेतद्यतिरिक्तेऽपि

1) *taṃāt* = तस्मात्.

2) Tib. ཅེ་ཡང་ཡིན་པ་ ཅེ་དུས་.

3) *Mss. samacetam, samacedam* — འདྲ་བ་.

4) *Mss. anyatam apa pari*.

5) *Mss. °ayapadece*.

6) གཞན་མཁོན་པ་ རེ་ གཅིག་ཀྱིས་པ་ ལུ་པ་.

7) *tad* = རེ་དགའ་ཡེ་མ་ = *anya-ananya*.

एवं दर्शनादीनां यथेकत्वे सति संसर्गः परिजल्प्यते सोऽग्न्ययम एवकस्यापि चतुषः संसृ-
ष्टिप्रसङ्गात् । यद्यप्येकमेवमप्यनुपपन्न एककस्यापि चतुषो द्वयादिभ्यः पृथग्भूतस्य संसृ-
ष्टिप्रसङ्गात् । धसति संसर्गो नास्ति दर्शनादिकमिति सिद्धे ॥

यत्रार्हः । यद्यपि संसर्गो नास्ति तथापि संसृज्यमानं संसृष्टं समष्टां धास्ति तदप्र-
॥ तिपेधात् । न च संसर्गमसरेण संसृज्यमानं संसृष्टं समष्टां ॥ संभवति । तस्मात्संसर्गोऽपि
भविष्यतीति ॥ उच्यते । एतदपि न युक्तं । यस्माद्यद्य संसर्ग एव नास्तीति प्रतिपादितम-
सति च संसर्गे तदा कुतः [Tib 99b] संसृज्यमानादिकं । तत्र वर्तमानसंसर्गक्रियासाधन-
कर्मभूतं संसृज्यमानं । संसृष्टं नियन्त्रणमसर्गाक्रियं । समष्टा कर्ता क्रिपाविष्यतौ स्यात्तच्छेषान-
स्थितः । तदत्र संसर्गाभावादेव संसृज्यमानादिकमपश्यंस्तत्प्रतिषेधं निगमयन्नाह ।

10

संसृज्यमानं संसृष्टं समष्टां च न विद्यते ॥ इति⁽¹⁾ । ८

यथोक्तं भगवता ।

सर्वसंयोगि तु पश्यति चतु-
स्तत्र न पश्यति प्रत्ययस्तीनं ।
[नैत्र च] चतु पश्यति [द्वयं]
तेन संयोगवियोगविकल्पः ॥

15

पालोक्यमाश्रित पश्यति चतु
द्वय मनोऽहं चित्रत्रिषिष्टे ।
येन च योगसमाश्रित चतु-
स्तेन न पश्यति चतु वदायि ॥

१) रे रे रे रं स्रममे । गदग रे गदग रं स्रममे । न
मदेन रं स्रम रं । स्रममे रं रं नरे ॥

2) Dans l'Upâliparapucchâ, voir ci dessus p. 53, m 4 et pour les deux premières stances, p 121.4

ते⁽¹⁾ परिमर्षित लौकिका शूरा

येहि [ग]स्वभावत चातिगि धर्माः । [77a]

कामगुणैर्हि चरति धमङ्गाः

संग विमर्षिष सत्र विनेति⁽⁴⁾ ॥

नो पि ध सत्र न वीविक्क वाधि

सत्ताकृतं च करोति विनेन्द्राः ।

* * * * *

सत्तु न प्रसि करोति च धवे⁽⁵⁾ ॥

सत्तु न विचति घत्र कदा चि

* * * * *

* * * * *

तस्य न विचति वेदन लोके ॥

1) Mss. ye. गद'दण' रद सवेह मेर' केर' अरे' मेर'म। दम'अरे' दे'दण'
अहे'हेर' छु'दण'अद।

2) laukika? Tib = loka?

3) Mss. °gunasr bhe°

4) अरु'अ'मर'सेर'।

5) मै'दम'रुमस = narendrāh — Mss karoti, karonti

6) सेमस'रु' अ'दम'मै'र' अ'द' र'ह'स'द'म। दे'दण'रुमस'अ' र' दे'
दण'अ'के॥ दे'स'अ'व'द'स'। = asato api sativesu karonty artham, tesūm
tad eva mahātustik — Mss. imu dūsta rute ca mahātām satva na asti karoti
ca artham.

8) Mss devam asagatayo dhimukta, tasya na vidyate. , — tam devam...
गद'दण' के'र'हे'र'अ'द'अ' मे'स' सु'द'म। दे'दण' अ'रे' दे' अ'द'अ' क'ग'स' म' अ'सु'द'।
yesūm dharmatāyām tasyām adhamuktis tesūm mano bhare 'saktam.

एव दर्शनादीना यथेकत्वे सति संमर्गः परिहृत्यते सोऽनुपपन्न एकरस्यापि चतुषः संमृ-
ष्टिप्रसङ्गात् । यव पदत्रयेवमप्यनुपपन्न एकरस्यापि चतुषो द्वयादिभ्यः पृथाभूतस्य संमृ-
ष्टिप्रसङ्गात् । यस्यति संमर्गे नास्ति दर्शनादिकमिति सिद्धे ॥

यत्राह । यद्यपि संमर्गे नास्ति तथापि संमृद्यमानं संमृष्टं संमृष्टा चास्ति तदप्र-
॥ तिषेधात् । न च संमर्गमन्तरेण समृद्यमानं संमृष्टं समृष्टा च संभवति । तस्मात्संमर्गेऽपि
भवित्यतीति ॥ उच्यते । एतदपि न युक्तम् । यस्माद्यदा संमर्ग एव नास्तीति प्रतिपादितम-
सति च संमर्गे तदा वृत्तः [Tib 99b] समृद्यमानादिकः । तत्र वर्तमानसंमर्गक्रियासाधन-
कर्मभूतं संमृद्यमानं संमृष्टं निष्पन्नसंमर्गक्रियं । संमृष्टा कर्ता क्रियानिष्पत्तौ स्वातन्त्र्येणाव-
स्थितः । तदत्र संमर्गभावादेव समृद्यमानादिकमप्यस्ति तदप्रतिषेधे निगमयमाह ।

10 संमृद्यमानं समृष्टं समृष्टा च न पश्यते ॥ इति¹¹ । ८

परोक्ष भगवता ।

सर्वसयोगि तु पश्यति चतु-

स्तत्र न पश्यति प्रत्यपहोर्न ।

[नैव च] चतु पश्यति [द्वये]

15 तेन सयोगविपोगविवक्ष्यः ॥

धालोक्तमाश्रित पश्यति चतु

द्वय मनोदम धिन्नविशिष्ट ।

येन च योगसमाश्रित चतु-

स्तेन न पश्यति चतु वदाधि ॥

1) रे रे रे रर रररररे । गवर रे गवर रर रररररे । रर
ररेरर रर ररर रर । ररररे रर ररेरररे ॥

2) Dans l'Upâliya-prachâ, voir = dessus p 53, = 4 et pour les deux
premières stances p 121 &

ते⁽¹⁾ परिभर्तत लौकिक⁽²⁾ शूरा

येहि [५] स्वभावतः क्षातिमि धर्मा । [77a]

नामगुणैर्हि धरति घमद्वा

सम विरक्तिं सत विनेति⁽⁴⁾ ॥

नो पि च सद्य न जीवितुं कश्चि

सत्यहितं च करोति निनेन्द्रा⁽⁵⁾ ।

* * * * *

सद्य न धस्ति करोति च धर्म⁽⁶⁾ ॥

सद्य न विद्यति यत्र कदा चि

⁽⁷⁾

* * * * *

* * * * *

तस्य न विद्यति वेदन लोके ॥

1) *Mss ye* गदरग रद सदेर मेर ऊँस ररे मेर स। रसमस रेरग
रहेर हेर सुदर ररर।

2) *lauktika? Tib = loler*

3) *Mss °gunav bhs°*

4) *रदुल ससुदेर।*

5) *मेर सद रुमस = narendrah — Mss karoti, karonti*

6) *मेर सउर यिर स मेर यर रिर मदेर स। रेरग रुमस मे र र रै
रगम के॥ देर सुम रुस। = asatsv api satvesu karonty artham, tesam
tad eva mahatustah — Mss smas dusta rute ca mahantam satva na asi karoti
ca artham*

7) *Mss devam asagalayo dhimul'ta, tasya na vidyati, — tam devam
गररग ऊँस हेर ररैर मेर सुम स। रेरग यिर रै रिरर कगस मे रदुम।
yesam dharman yam tasyam adhimuktis tesam mano bhare 'saktam*

(1)
तथा ।

भाचितु मार्गं पवर्तितु ज्ञान
शून्यक धर्म निरात्मक सर्वि ।
येन विभावित भोक्तिमि धर्मा-

5

स्तस्य भवेत्प्रतिभानमनसै ॥ इत्यादि ॥

॥ इत्याद्याप्येवमन्त्रकोटिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमाख्यतौ संसर्गपरीता
नाम चतुर्दशम प्रकरण ॥

१) वेससुसरे मय ५५ । ३ वेससु ५५ ।

स्वभावपरीक्षा नाम पञ्चदशम प्रकरण

घञाक्त । [Tib 100a] विद्यत एव भावानां स्वभावस्तन्निष्पादकहेतुप्रत्ययोपादा
नात् । इत् पक्षास्ति न तस्य निष्पादकहेतुप्रत्ययोपादानमस्ति यथा खपुष्पस्य । उपा
दीपते च बोझाविद्यादयो हेतुप्रत्यया यद्गुरुसस्वारादीनां निष्पादका इत्यतो विद्यत एव
भावास्वभाव इति ॥ उच्यते । यदि भावानां सस्वाराङ्गुरादीनां स्वभावोऽस्ति किमिदानीं ॥
विद्यमानानां हेतुप्रत्यये प्रयोजन । यथा वर्तमानोभूतानां सस्वाराङ्गुरादीनां भूयो निष्प
त्तये नाविद्याबीजादीनामुपादानं क्रियते । एवमन्यदपि तदुत्पत्तये न कर्तव्यं स्यात्तत्स्व
भावेन विद्यमानत्वादिति प्रतिपादयन्नाक्त ।

न सगज स्वभावस्य पुक्त प्रत्ययहेतुभिः ।

अथ स्यान्निबोत्पादात्पूर्व कस्य चिदावस्य [स्व]भावोऽस्ति यतोऽस्य विद्यमानत्वा 10
उत्पत्तिरैषर्था स्यात् । किं तर्ह्युत्पादात्पूर्वमविद्यमानस्यैव स्वा[77b]भावस्य हेतुप्रत्ययान
प्रतीत्य पश्चादुत्पादो भवतीति ॥ एवमपीष्यमाणे ।

हेतुप्रत्ययसंभूत स्वभाव कृतको भवेत् ॥ १

1) गङ्गल्य ण्द दे श्रुं यस्सु यदे श्रुं न्दयस्स मे सुयस्स ण्दुस्स
= etam anyad api nopadam karavyam

2) यस्सदेव कुं यस्स कुंल्य दे। यस्सयस्स देण्यय म ण्ददे। कुं
यस्स कुंल्य सुयय दे। यस्सदेव सुयय देण्यय ण्दुस्स ॥ Akutobhaya
traduit scabāva par देवदेव

अविद्याविपर्ययाभावात्तु लो[78a]को निःस्वभावमेव भावज्ञातं सस्वभावत्वेन प्रति-
 यत्नः [Tib. 101a] । यदा हि तैमिरिकास्तिमिरप्रत्ययादसत्तमेव केशादिस्वभावं सस्व-
 भावत्वेनाभिनिविष्टाः । एवमविद्यातिमिरोपकृतमतिनयनतया घाता निःस्वभावं भावज्ञातं
 सस्वभावत्वेनाभिनिविष्टा यथाभिनिवेशे⁽²⁾ लक्षणमावर्तते । अग्रेरेषण्ये स्वलक्षणं । ततोऽन्य-
 त्रानुपलभादासाधारणत्वेन स्वमेव लक्षणमिति कृत्वा । बालजनप्रसिद्धौ च भावता 5
 तदैवां साधून् स्यद्वपमभिधर्मं व्यवस्थापितं । साधारणं सनित्यवादिक् सप्तलक्षण-
 मिति बोद्धे । यदा तु विगताविद्यातिमिरावदस्तप्रज्ञावन्तुषां दर्शनमपेक्ष्यते⁽⁷⁾ तदा विति-
 गिरिस्तेमिरिकोपलब्धकेशादर्शनवद्बालजनमतिपरिकल्पितानुपलब्धस्वभावैरायैः⁽⁸⁾ पुर उ-
 च्यते परकृतिव्यापारिर्नापं⁽⁹⁾ स्वभावो भावानामिति ॥

1) D'après le tibétain: *niḥsvabhāvam eva leṇāds sasvabhāvatena*

2) Mss. *abhiniśīṭāḥ . yaśābhiniśīṭāḥ*¹⁰. — Sur les *tāmīrikas*, voir ci-dessus p 80, n. 2; 75, n. 8. — Sur le *śvalakṣaṇa*, ci-dessus 60, n. 4. — [*lakṣanavikalpa* = *yaśā uta tasminn evābhiniśīṭe mygatrsnākhyc lakṣanavacitryābhiniśīṭeṣṇābhini-
 vijate yaśā utosnādravacalakāḥṇalākṣanān sarvabhāvān vikalpayate* (Laukūv. p 127, Ms Dev. 92 Bibl Nat, fol 39a) Pour les *Vijñānavādin*s, il existe quelque chose, mais ce quelque chose est vide de tout *abhidhcyatva*, *Bodhi-
 sattrabh* I, iv

3) D'après le tibétain. *taṭprasiddhyā*

4) Le *sāmerta svabhāva*, *Bodhi* p, 360 10.

5) Définitions ci-dessus p 60, n. 5 — De même celle de *dūra* (*Abhidh* k. v. 380b), de *cīṭarāga* (*Nāmasaṃp.* § VI 11), etc

6) Mss. *avaḍata*

7) Mss *apekṣate*

8) Mss *āryaśā sya pūram, āryasya puram*. — *འཇགས་པ་མ་མཐོང་པ་ཡིན་པ་*

ཞེས་གསལ་བར་གསུང་བར་མཐོང་པ་ཡིན་ཏེ

9) *parakīlaryāyāraś* (Camb. Calc.), — Paris *parakīlāya tā nīyam*, — n'est pas représenté dans le tibétain

10) Le *pūnyatā* est le *śaḍlakṣaṇa* de tous les *skandhas*, *Madh. avat.* fol. 239a 7, et non pas l'*anīlyatā*.

ज्यव्यभिचारि निवे द्वयमकृत्रिमं । पूर्वभाभूता पश्चाद्यव भवति । यत्र हेतुप्रत्ययसापेक्षं
न भवत्यपामोऽप्यवत्पारावारवद्दोषश्च स्ववद्वा । तत्स्वभाव इति व्यपदिश्यते ॥ किं
खलु [घोः]⁽¹⁾ तदित्ये स्वद्वयमस्ति ॥ न तदस्ति न चापि नास्ति स्वद्वयतः । गम्यध्वेयं
तथापि [Tib. 102a] श्रोतृणामुक्तौ सपरिवर्जनार्थं संवृत्त्या समारोप्य तदस्तीति ध्रुवः ।

८ पयोक्तृ भगवता⁽³⁾

अन्तरस्य धर्मस्य भुतिः या देशना च का ।

भूयते देश्यते चापि समारोपादनन्तरः ॥ इति ॥

इहापि च दृश्यति⁽⁴⁾

शून्यमिति न वाक्त्वमशून्यमिति वा भवेत् ।

10

उभयं बोधयं चेति प्रज्ञान्यर्थं तु कथ्यते ॥ इति ॥

यदि खलु तदध्यारोपादयदिरस्तीत्युच्यते कोदृशं तत् । या सा धर्माणां धर्मता
नाम तेव तत्स्यद्वयं । यत्र येष धर्माणां धर्मता । धर्माणां स्वाभावः । कोऽयं स्वाभावः ।
प्रकृतिः । का चेयं प्रकृतिः । येष शून्यता । येष शून्यता । नैःस्वाभावात् । किमिदं नैःस्वा-

1) ཅེ་མེདི་རང་གི་ངོ་ཤོ་རྒྱུ་ལྟར་དེ་ཡོད་པ་ལྟར། Les mots na
tail asté ne sont donnés que dans le Ma de Paris

2) Sur le thème qu'inspire la gr̥nyatā, voir Bodhic IX, 63. — Ce thème
est fréquemment développé dans les sūtras de la Prajñāpāramitā

3) Cette stance est citée Bodhic. p. 365 a, avec la mention yad ukham et
la variante gr̥nyate dergate cūṭhah. Les versions tibétaines divergent pareille-
ment རྒྱུ་བརྒྱུ་ལྟར་ལས་ཡི་གེ་མེད། དེ་དེ་ཉམ་ལོང་སྤྲོད་པ་ལས་ཡིད་ཅེ་པ་རྒྱུ་
གང་ཉམ་ལོང་སྤྲོད་ལྟར་ལ།

4) = XXII. 11.

5) Maṃ tadadhyāropeṣa bhāṃ, 'aroṣaṃ — adhyāroṣaṃ = རྒྱུ་བརྒྱུ་ལྟར་ = sa-
māroṣa

माध्यं⁽¹⁾ तथता । केयं तथता । तदाभावो ऽविकारित्वं सदैव स्थायित्वं⁽²⁾ । सर्वदा⁽³⁾ [79a] नुत्पाद
एव साध्यादीनां परनिर्पेतत्वादकृत्रिमत्वात्स्वभाव इत्युच्यते ॥

एतदुक्तं भवति । अविद्यातिमिरप्रभावोपलब्धं भावज्ञातं येनात्मना विगताविद्या-
तिमिराणामा⁽⁴⁾र्पाणामदर्शनयोगेन विषयत्वमुपयाति तदेव स्वप्नमेवां स्वभाव इति व्यव-
स्थाप्यते । तस्य चेदं लक्षणां ।

5

अकृत्रिमः स्वभावो हि निर्पेतः परत्र च ।

इति व्यवस्थाप्याच्छब्दभूतार्था इति विज्ञेयं ॥ स चैष भावानामनुत्पादात्मकः [Tib. 102b]
स्वभावो ऽकिञ्चिन्नेनाभावमात्रत्वादस्वभाव एवेति कृत्वा नास्ति भावस्वभाव इति विज्ञेयं ॥

पद्योक्ते भगवता⁽⁵⁾

भावानभावानिति यः प्रज्ञानति

10

स सर्वभावेषु न ज्ञातु सञ्जते ।

[यः सर्वभावेषु न ज्ञातु सञ्जते]

स अविमितं स्पृशते समाधिं ॥ इति ॥

अत्राह । यद्यपि स्वभावो नास्ति भावानां तथापि परभावस्तावदस्ति तदप्रतिषे-
धात् । सति च परभावे स्वभावोऽपि भविष्यति । स्वभावमत्तरेण परभावाप्रतिषेधेति ॥ 18
उच्यते ।

कुतः स्वभावस्याभावे परभावो भविष्यति ।

1) D'après le tibétain: *fatkhābhācūtikāriteam*.

2) Ponctué d'après le tibétain.

3) D'après le tibétain *sarvathānūtpāda*: རྒྱལ་ཡ་ཤམས་ཅད་ཏུ་.

4) Mss. *ācāryānām*. — Voir la strophe *Madh. avatāra* (fol. 249a 4) ...
rūpadāyana bībhṛatī sarvabhāvaḥ, citée et commentée *Bodhic* p. 361. 4.

5) Cité ci-dessus p. 133. 9

स्यभावः परभावस्य [परभावो हि कथ्यते⁽¹⁾] ३

इह स्वभाव एव हि लोके कश्चित्स्वभावात्तत्त्वापेक्षया पर इति व्यपदिश्यते । यदि⁽²⁾ ह्येतौ तौ स्वभावः स्यात् । द्वयस्वभावसत्तिलसापेक्षया परभाव इति व्यपदिश्येत । यदा तु मुमुक्षुभिर्विचारीयमाणस्य कस्य चित्स्वभाव एव नास्ति तदा कुतः परत्वं स्यात् । परभावो वाञ्छ स्वभावोऽपि नास्तीति सिद्धं ॥

अत्राह । यद्यपि स्वभावपरभावौ न स्तः । तथापि भावस्तावदस्त्यप्रतिषेधात् । स च भावो भवन् स्वभावो वा भवेत्परभावो वा । तस्मात्स्वभावपरभावकवपि भविष्यत इति ॥ उच्यते ।

स्वभावपरभावभ्यामृते [79b] भावः कुतः पुनः ।

10 स्यभावे [Tib. 103a] परभावे वा सति भावो हि सिध्यति⁽⁴⁾] ४

भावो हि परिकल्प्यमानः स्वभावो वा भवेत्परभावो वा । तौ च पूर्वोक्तविधिना न स्त इति तयोर्भावाद्भावोऽपि नास्तीत्यवसीयतां ॥

अत्राह । यद्यपि भवन्ते भावः प्रतिषिद्धस्तत्राप्यभ्यव्योऽस्ति प्रतिषेधाभावात् । ततश्च भावोऽपि भविष्यति प्रतिद्वन्द्विसद्भावादभाववदिति ॥ उच्यते । स्याद्भावो पदभावात्

11 एव स्यात् तस्तीत्याह ।

1) རང་པོ་ཞིན་ ཡོད་པ་མ་ཡིན་ན། གཞན་གྱི་དངོས་པོ་ ག་ལ་ ཡོད། གཞན་གྱི་དངོས་པོ་ རང་པོ་ཞིན་ རྟོ། གཞན་གྱི་དངོས་པོ་ ཡིན་ ཞེས་ བརྗོད།

2) *Ma yadā nāgner*

3) C'est-à-dire examiné avec le *jyāṣṭhāgāstra*; voir Bodhic. p. IX, 93, 161.

4) རང་པོ་ཞིན་ རང་ རྟོ་ གཞན་དངོས་དག། མ་གཏོགས་ དངོས་པོ་ ག་ལ་ ཡོད། རང་པོ་ཞིན་ རང་ རྟོ་ གཞན་དངོས་དག། ཡོད་ན་ དངོས་པོ་ འབྱུང་བ་འབྱུང་།
= . . . *parabhāve* ca. . .

भावस्य चेदप्रसिद्धिर्भावो नैव सिध्यति ।

भावस्य कान्यथाभावमात्रं ब्रुवते जनाः ॥ ५

इह हि यदि भावो नाम कश्चिदभविष्यत्स्यात्तस्यान्यथाभावाद्भावः । घटादयो हि
वर्तमानावस्थायाः प्रच्युताः सतोऽन्यथाभावमापन्ना अभावध्वनिवाद्या भवन्ति लोके । यदा
तृतीया घटादयो भाववृत्तमेवास्तिहास्तदा कुतोऽविद्यमानस्वभावानामन्यथात्वमिति । प्रती- 5
भावोऽपि नास्ति । तदेवं सर्वथा स्वभावपरभाक्भावभावेऽप्यनुपपद्यमानेष्वविद्यातिमित्रो-
पकृतमतिनयनतया विपरीतं

स्वभावे परभावं च भावं चभावमेव च ।

ये पश्यन्ति न पश्यन्ति ते तत्र बुद्धशास्त्रे ॥ ६

ये हि तत्रागत[Tab. 103b]प्रवचनाविपरीतव्याख्यानागिमामितया । पृथिव्याः 10
काठिण्यं स्वभावः । वेदनाया विषयानुभवः । विज्ञानस्य विषयप्रतिविज्ञानः स्वभाव
इत्येवं स्वभावं भावानां वर्णयन्ति । अन्यद्विज्ञानमन्यद्रूपमन्यैव च वेदनेत्येवं परभावं वर्ण-
यन्ति¹⁾ । वर्तमानावस्थे च विज्ञानादिकं भावतेन ये वर्णयन्ति विज्ञानादिकमेव चतीतता-
मात्मनभाव इति । न ते परमगन्तीरस्य [80a] प्रतीत्यसमुत्पादस्य तत्र वर्णयन्ति । यस्मा-
द्यवेदितोपपत्तिचिरुद्ध स्वभावपरभावादीनामस्तित्वं । न चोपपत्तिचिरुद्ध पदार्थस्वभावम् । 15
नुवर्णयन्ति तत्रागताः स्वयमविपरीतशेषपदार्थतत्त्वसंबोधात् ॥

1) गल'हे' र्देस'ये' न' ब्रुम'न् । र्देस'मे'न् अत्रुय'मर' तै' अत्रुय'न् ।
र्देस'ये' गल'न्'ब्रुय'न्' के । र्देस'मे'न्'पै'मर' भु'ये' भु ॥

2) गल'न्' र'म'मै'न्' गल'न्'र्देस' र'न्' । र्देस' र'न्' र्देस'मे'न्'हे'न्' हु'म' ।
हे'न्' र'न्' र'म'मै'न्' य'भु'य'न्' । हे'न्' र'मे'न्' य' म'पै'न्' ॥

3) Ci-dessus p 60 a

प्रातः स्वभावपरभावभावभावदर्शनं तद्यगतवचनादत्यन्तविरुद्धमास्मात् भग[50b]वता
प्रतिपिदन्नात् ॥

किंचिशिष्टेन भगवता भावाभावविभाविना भावाभावौ विभावयितुं शीलमस्येति
भावभावविभावी पथावस्थितभावाभावाविपरीतस्वभावपरिज्ञानाद्भावभावविभावीति
5 भगवन्निबोधयते । तेन भगवता भावाभावविभाविना तस्मादस्तित्वं च नास्तित्वं चोपप-
न्नप्रतिषिद्धे [Tib. 101b] तस्मात् युक्तं भावाभावदर्शनं तत्तमित्यास्वातु ॥

तथा⁽¹⁾ यस्तीति काश्यप यमेवोक्तो नास्तीति काश्यप यमेवोक्तः । यदेवो-
क्तपोरुक्तयोर्मध्यं तद्विषयमनिर्दर्शनमप्रतिष्ठमनाभासमनिकेतमविद्यति तन्मिथुनयते काश्यप
मध्यमा प्रतिषिद्धमणा भूतप्रत्ययेतेति ॥

10 तथा⁽²⁾ ।

यस्तीति नास्तीति ओमपि यत्ता
शुद्धी यशुद्धीति श्रेयसि यत्ता ।
तस्मादुगे यत्त विवर्धयिता
मध्येगपि स्थानं न करोति पण्डितः ॥

15

यस्तीति नास्तीति विवाद एषः
शुद्धी यशुद्धीति येष विवादः ।
विवादप्राप्त्या न उरु प्रशम्यति
यविवादप्राप्त्या च उरु निरुध्यते ॥ इति ॥

यत्राह । यदि पुनरेवमप्यादीनां स्वभावेन एवास्तिने स्यात्करो शेषः स्यात् ॥

20 उत्तरदोषः ।

1) Citation du Ratnakūṭa, voir ci-dessous fol. 105b. — Comparer Sam.
N. II, p. 17 = *saddham aññhiṭṭhe kho Kaccāyana ayaṃ elo anto, saddham natthiṭṭhi
ayaṃ duttiyo anto, etc te Kaccāyana uḷho ante anupagamma mājjhena Tathagato
dhammam desseti*

2) Samādhiraṇa; voir ci-dessus 133.20 — 136.2

हेतुप्रत्ययसंगतः स्वभावः कृतको भवेत्⁽¹⁾

इत्यादिना ॥ यपि च यद्यप्येवमप्यद्यादीनां स्वभावः स्यात्तस्य विद्यमानस्य सतो न स्या-
त्पुनरन्यथात्वमिति प्रतिपाद्यत्वात् ।

यद्यस्ति त्वं प्रकृत्या स्यान्न भवेदस्य नास्तिता ।

यद्यप्यदिर्भावस्य प्रकृत्या स्वभावतोऽस्ति त्वं ' तदास्य स्वभावस्य प्रकृत्या विद्य- ॥
मानस्य पुनरन्यथात्वं न स्यात् । यस्मात् ।

प्रकृतेरन्यथाभावो न हि ज्ञातूपपद्यते⁽²⁾ ।

यद्येवमप्यद्या[81a]दीनामिवमेव प्रकृतिः स्यात् । [Tab. 105a] स्वभावः स्यात् ।
तदा प्रकृतेरविकारिणीत्वात् कदा चित्पुनरन्यथाभाव उपपद्येत । न ह्याकाशस्यानावरणात्⁽⁴⁾
कदा चिदप्यन्यथात्वं प्रतिपद्यते । एवमप्यद्यादीनामपि प्रकृत्या विद्यमानानां पुनरन्यथात्वं 10
न स्यात् । उपलभ्यते च भवानेवमन्यथात्वप्रबन्धोपरमलतर्पणं विनाशं । तस्माद्विपरिणा-
मयमिवाद्यामौष्ण्यवृत्तायमेवा स्वभाव इति प्रतीयतां ॥

यत्राह । यदि प्रकृत्या विद्यमानस्यान्यथात्वात्तत्त्वादन्यथात्वस्य चोपलभ्यमान-
त्वात्प्रकृतिरेवा भावानां नास्तीत्युच्यते । ननु चेन्नमपि ।

प्रकृतौ कस्य चास्तत्त्वमन्यथात्वं भविष्यति⁽⁷⁾ ।

15

1) = XV. 1 (p 259. 13)

2) ग.प.दे. र.स.म.दे.र.श्रेष. षिन्. द. दे. दे. मे.र.दे.र. मे. र.सु.र.रे. र.स.
प.दे.र. ग.दे.र. र.सु.र.र. दे. र.स.प.र. र.स.र.र. मे. र.सु.र.रे. ॥

3) La forme est intéressante. L'auteur prend arilārini comme substantif. Pratyti est une femme exempte de rāṭra; une telle personne peut se nommer correctement une arilārini. (J. S. Speyer).

4) Voir ci-dessus 129, a, 3.

5) Mss. 'abhyate bhāro na sām.

6) M Vynt. § 101, 83 anyathātra, 91 jvalandhōjavara.

7) Mss. kasya rūsatyām.

कस्येदानीं प्रकृत्या स्ववृत्तेषां विद्यमानस्य क्षुब्धस्यैवान्यथा भविष्यति । तस्मात्
द्विविधमानप्रकृतिस्तस्यान्यथात्वानुपलम्भादन्यथात्वस्य च दर्शनादस्त्येव स्वभाव इति ॥
उच्यते । यदि तावकेन मतेन प्रकृत्या [स्वभावेन] संविद्यमानस्यान्यथा[त्वा]भागादन्य-
थावस्य च दर्शनात्प्रकृतिरित्युच्यते 'एवमपि' ।

॥ प्रकृती कस्य च सत्यान्यथात्वं भविष्यति⁽²⁾ ।

कस्येदानीं प्रकृत्या स्वभावेन विद्यमानस्य वर्तमानस्यैवान्यथा भविष्यति ।
तस्मात्प्रकृत्या विद्यमानस्यान्यथात्वं नास्तीति सर्वत्रान्यथात्वात्संभव एव । ततश्च नास्ति
[Tib. 105b] प्रकृतिर्भावाचामिति विक्षेपः ॥

पञ्चाप्युक्तमन्यथात्वस्य दर्शनाच्चास्ति प्रकृतिरिति⁽³⁾ । तदपि परंप्रसिद्धान्वाद्या[त्वा]त्तद-
र्शनमधिकृत्योक्तं । न तस्माभिः कदा चिदपि कस्य चिदन्यथात्वमभ्युपेतं ॥ तदेवमत्यततः
प्रकृताय संविद्यमानायां सर्वधर्मैर्यसंविद्यमा[81b]नेष्वस्वभावेषु तदन्यथात्वे सामंविद्यमाने
षो ह्येदानीमस्ति तं नास्ति च भावानां परिचलपपत्तिः । तस्यैव परिचलपपत्तो निप-
त्तेयः ।

पत्तोति ग्राह्यतप्राप्ते नास्तीत्युपेक्षेदर्शनं⁽⁵⁾

1) Mes. format 142.

2) རང་མཁོན་གྱི་ཡོད་པ་མཁོན་ན། གནས་ཏུ་འབྱུང་བ་ཀུན་གྱི་ཡོད། རང་མཁོན་
ཡོད་པ་ཡོད་ན་ཡང་། གནས་ཏུ་འབྱུང་བ་རིམ་བུར་རྒྱུ་ཡོད། — *gyaktsan latham sa*
ratpim,

3) Voir ci-dessus 270 10.

4) Mes. *parapramadānyā*.

5) *gyentadrefte* = གཤེད་ཏུ་འབྱུང་། *accheda* = འཕྲུལ་ཏུ་འབྱུང་།, Mhv. III 449 a — Les
textes abondent sur ce thème; citons seulement, pour le *saṃvāsa*, Majjh I 226,
pour *Puccheda*, Digha, I 65 — Le Mhv croit, comme les Nikāyas, que la
théorie du *pratityasamutpāda* (*cahetudrefte*) suffit à écarter les deux ontas (ci-dessus
I, n. 4) Notre auteur va affirmer, et démontrer, qu'elle est insuffisante.

प्रसज्यत इति वाक्यशेषः । तच्चैवच्छाशतोच्छेददर्शनं स्वर्गापधर्ममार्गान्तरापकर्त्ता-
न्यस्मान्महानर्थकारं ।

तस्मादस्तिन्ननास्तिमे नाधीपेत विवक्ष्यते⁽¹⁾ ॥ १०

यास्मात्पुनर्भावाभावदर्शने सति शाश्वतोच्छेददर्शनप्रसङ्गो भवतीति । यस्मात् ।

यस्ति यदि स्वभावेन न तवास्तीति शाश्वतं ।

नास्तीदानीमभूत्पूर्वमित्युच्छेदः प्रसज्यते⁽²⁾ ॥ ११

यत्स्वभावेनास्तीत्युच्यते स्वभावरूपानपायिवात्र तत्पदा यदिपि नास्तीति । एवं
भावस्यास्तिबाभ्युपगमे सति शाश्वतदर्शनमापद्यते । पूर्वं च वर्तमानावस्थायां भावस्वङ्ग-
पमभ्युपेत्येदानीं तद्विनष्टत्वाभास्तीति पक्षाद्भ्युपगच्छन् उच्छेददर्शनं प्रसज्यते ॥ परस्य तु
भावस्वभाव एव नोपपद्यते न तस्य शाश्वतोच्छेददर्शनप्रसङ्गो भावः [Tab. 106a] स्वभावात् ॥ 10
पलम्भात् ॥

ननु⁽⁴⁾ च भावानो स्वभावो नास्तीत्याभ्युपगच्छन्तो मा भूदाद्यदर्शनाभावाच्छाश्वतदर्शन-
मुच्छेददर्शनं तु निषत्त प्रसज्यत इति ॥ नैवमभावदर्शनं भवति । यो हि पूर्व भावस्वभाव-
गभ्युपेत्य पश्चात्तन्निवृत्तिमालम्ब्यते तस्य पूर्वोपलब्धस्वभावापवादत्वादाभावदर्शनं । यस्तु

1) ཡོད་ ཅེས་བྱ་བ་ ཀྱི་མར་འཛིན། མེད་ ཅེས་བྱ་བ་ ཆད་མར་ ཉ། དེ་གིར་
ཡོད་ དང་ མེད་མཁའ། མཁའ་མཁས་ ཀུན་མཁར་ མེ་བུའོ། Mas. *asti yad ta yad hi*
Cité Palicakramas, p. 40, l. 43, avec de mauvaises lectures *asti yac ta*.

2) གང་ཞིག་ རང་པོ་ཞིག་གིས་ ཡོད་པ། དེ་ནི་ མེད་པ་ མེད་མས་ ཀྱ། ཉུང་
ཐུང་ ད་ལྟར་ མེད་ ཅེས་པ། དེས་ན་ ཆད་མར་ བཅས་པར་འབྱུར། — Notre commen-
taire porte *མེད་པ་* au lieu de *ཀྱ།*

3) Mas. *yni prabhārena nāsti* — L'auteur démontre que toutes les *dris* ont pour racine la *sattāyadr̥ṣṭi*.

4) Objection que nous rencontrons souvent: les *Mādhyamikas* ne sont-ils pas des *nāstikas* ?

तैमिरिकोपलब्धकेशोच्चैश्च वित्तमिरिको न किं चिद्वपलभ्यते¹⁾ स नास्तीति ब्रूयन् किं
चिनास्तीति ब्रूयात्प्रतिषेधभावस्त²⁾ । विपर्यस्तानां तु मिथ्यागिनिवेशनिवृत्त्यवगतिमि-
रिका इव यमं ग्रामो न सति सर्वभावा इति । न चैवं ब्रुवताम[82a]स्माकं परिकृतव्याया-
रपरायणानामुक्तेर्दर्शनप्रसङ्गः ॥

५ वयोक्तं³⁾ सूत्रे⁴⁾ 'यो हि भगवन् पूर्व रागद्वेषमोक्षमाद्यभ्युपगमं कृत्वा पश्चात् सति
रागद्वेषमोक्षभावा इति व्रजोति⁵⁾ ' स भगवन् वै नास्ति को भवतीति विस्तरः ॥

यस्तु⁶⁾ परतत्त्वचित्तैतद्वस्तुमात्रमभ्युपेत्य तस्य⁷⁾ परिनास्तित्वस्वभावाभावादस्तिव-

1) Sic Mas. — Tib. དེས་ མེད་ལོ་ མེས་ ཅེ་ལྷན་ ལྷན་པས་ མེད་པར་ ལྷན་
པར་འཇུག་ཏེ། དགག་ཏུ་ མེད་པའི་ཕྱིར་རོ། — ce qui n'est guère plus satisfaisant.

On obtient, en déplaçant l'interrogatif ཅེ་ལྷན་, un sens très net: sa nāstīti bruta
kīṃ nāstīti brūyāt. — On peut corriger sa nāstīti bruta na kiṃ cin nāstīti
brūyāt.

2) Je ne réussis pas à identifier ce sūtra.

3) Doctrine du Yogācāra (= Vijñānavādin) — «Celui qui, admettant
la réalité nue [le fait d'être quelque chose, *vastumātra*] de la pensée et de ses
dérivés (*rittacaitta*) qui sont le *paratantra*, prétend éviter l'hérésie de l'existence
(*astitvadargana*) en niant leur *svabhāva* qui est *parikalpita*, et l'hérésie de la non-
existence (*nāstīvadargana*) en admettant l'existence de la réalité nue de ce *para-*
tantra, propre à être souillé et purifié (*samkleṣa*, *vyasādanā*, celui-là n'évite pas
en effet ces deux hérésies puisqu'il nie le *parikalpita* et affirme le *paratantra*, sa
théorie ne vaut rien, en outre, puisque nous avons établi que [le *paratantra*, c'est-
à-dire] ce qui est produit par des causes (*hetupratyayajanita*), n'existe pas en soi.
C'est donc le seul *Madhyamaka* qui échappe aux deux vues hérétiques de l'exis-
tence et de la non-existence».

Sur le *paratantra*^{a)} (ཀླན་ལྷན་པར་), le *parikalpita*^{b)} (ཀླན་ཏུ་བརྟན་པ་)
et le *parinirvāṇa lakṣaṇa* (ཡོངས་ལུ་བ་ — M. Vyu § 87), voir notamment
Wassilief, Bouddhisme, pp 292 et suiv et Dogmatique bouddhique II
(J. A. 1903, II, 380 et suiv.).

4) Mas *laryo*. — དེ་ལ་. — C'est-à-dire le *paratantra*.

दर्शनं परिहरति । संज्ञेशब्धवदाननिबन्धनस्य च परतन्त्रस्तुमात्रसद्भावावास्तित्वदर्शनं परिहरति । तस्य परिकल्पितस्याविद्यमानत्वात्परतन्त्रस्य च विद्यमानत्वाद[Tab 106b] स्तित्वनास्तित्वदर्शनद्वयस्याप्युपनिषातात्कुतोऽसद्वयपरिहारः । हेतुप्रत्ययजनितस्य च तस्य⁽²⁾भावेनापुक्तप्रतिपादनाद्युक्तमेवास्य व्याख्यानं । तदेवं मध्यमवाददर्शनं एवास्तित्वनास्तित्वद्वयदर्शनस्याप्रसङ्गो न विज्ञानवाददर्शनादिष्विति विशेषः ॥

यत एवाक्तमार्परत्वात्⁽³⁾ ।

⁽⁴⁾समाख्यै⁽⁵⁾स्तूयनिमन्थ⁽⁶⁾पुद्गलस्किन्धवादिनः ।

पृच्छ लोके यदि वदत्यस्तिनास्तित्वव्यतिक्रमः ॥

धर्मवैतकमित्यस्मादस्तिनास्तित्वव्यतिक्रमः ।

विद्धि गम्भीरमित्युक्तं बुद्धानां शास्त्रामृतं ॥ इति ॥

1) *samīleṣavyavardānaḥbandhanasya ca paratantravastumātrasadbhāvatāḥ* = 'གནད་ལྱི་དབང་གིས་' (sic) 'དངོས་པོ་' 'ཀྱན་ནས་ཉོན་མོངས་པ་' 'དང་' 'རྒྱམ་པར་བྱུང་བའི་' 'ལྱུང་བྱུང་བ་' 'ཅའ་ཞིག་' 'ཡོད་པས་' = *paratantrasya ca tūnāḥ samīleṣavyavardāna-
hetusadbhāvatamātrasya sadbhāvatāḥ* (7).

2) *Miss. spass: a°, spā°*. 'ང་པ་ཞིན་དང་པཅས་པ་ཉིད་ཅུ་'.

3) Voir p. 195. s, une citation du même texte.

4) D'après le tibétain *sasānīkhyaulukyanirgrantham* p°.

གང་ཅག་ ལྱུང་བོར་ ལྷ་བཡི། འཛིན་ཉིད་ བྱངས་ཅན་ འཁྱེད་ལྱུག་ དང་། གིས་
མེད་པཅས་པ་ གན་ཉི་ ཞིག་། ཡོད་མེད་འདས་པ་ ལྷ་རྒྱ་ ཞེས་། དེའི་ བྱངས་ལྱུང་རྒྱུས་
ཉི་ ཞི། བལྟ་བ་ འཛིན་ཉི་ ཡོད་མེད་པས་། འདས་པ་ རབ་མོ་ ཞེས་བཤད་པ། ལོས་
ཉི་ ལྱུང་བ་ ཡོད་ ཞེས་ ལྟེན།

5) འཁྱེད་ manque dans les lexiques; འཁྱེད་ = owl, འཁྱེད་ = a young one of animals.

6) *Paris nirgrantha*.

7) Qui appartient en propre au Dharmma. — ལྱུང་བ་ = qui est relative, qui comprend le Dharmma.

तथाविधविनेषजनयोगानुसंधातु परमार्थदर्शनस्योपायभूतत्वाच्चेष्टेन भगवता
महाकल्याणपरतन्त्रतया विज्ञानादिवादे⁽¹⁾ देशितः साम्प्रतिपुद्गलवादवत्⁽²⁾ न नीतार्थ इति
विज्ञेये ॥

यथोक्तमार्गसमाधिप्राप्तमद्वैतं⁽³⁾ ।

- नीतार्थसूत्रास्तयिज्ञेयं ज्ञानति
यथोपदिष्टा मुक्तेन शून्यता ।
यस्मिन् पुनः पुद्गल सत्त्वं पूर्यते
नेपार्थतो ज्ञानति सर्वधर्मान् ॥

एतच्चार्थान्तप्राप्तिर्निर्देशादिषु विस्तराण बोद्धव्यमिति ॥ भावभावदर्शनद्वयप्रसङ्गो
10 पायत्तावत्संसार इत्यवेत्य [Tib. 107a] मुमुक्षुभिरेतद्दर्शनद्वयनिर्वाप्तेन सद्भिर्मध्यमा प्रति-
पदात्रयीया यथावदिति [82b] ॥

एतच्छोकं भगवता ।

- भवैव धर्माव विभावयि ज्ञाने
सर्वि धर्मास्तपि सर्वि धर्मात् ।
15 ये पुन चित्तवशानुग आत्माः
ते दुष्टिना भवजोयिष्यते⁽⁴⁾ ॥

1) D'après le tibétain *rjānātādo*. — Le parallélisme recommande cette lecture.

2) Voir ci-dessus 148, n. 1, 192, n. 3 Vasumitra, Bhavya (Vassiliev et Rockhill) s'accordent avec le Kathāv. pour attribuer aux Sāṃpitiya la croyance au *pudgala*.

3) Voir ci-dessus p. 44, 2—5.

4) Voir en effet ci-dessus p. 43. 4.

5—8) Samādhirāja, probablement. — Cité ci-dessous, Chap. XXI ad finem, avec variantes; mais la version tibétaine est la même. བླ་མ་ཅན་གྱི་མཚན་

⁽¹⁾ भौवान्भावानिति यः प्रजायती
 स सर्वभावेषु न वातु सञ्जते ।
 यः सर्वभावेषु न वातु सञ्जते ।
 स धामिमितं स्पृशते सपाधिं ॥ इति ॥

⁽²⁾
 तथा ।

5

स्वराभ्यर्कं पूर्वमतीत घञ्वनि⁽³⁾
 धवित्तिये कल्पि नराणामुत्तमः ।
 उत्पद्यु लोकीर्यतातो मरुषो
 नामेन⁽⁵⁾ सोभावसमुद्गतोभूत् ॥

स ज्ञातमात्रो गगने स्थित्तिता
 सर्वाण धर्माण्यभाव⁽⁶⁾ देशसि ।
 तस्यनुत्तरे कृत नामधेयं
 शब्देन सर्वत्रिमरुम् विज्ञेयी ॥

10

ཡེ་ཤ་ བཟུང་ཅན་འཕུང་མེད་པམ། རུང་ཤ་ རུང་ རུང་ཤ་མེད་ ཤེས་པ་ རྒྱལ་པ་ལྟེན།

= sarvāntyāntāṁ sarvābhūtairāśā bhāṣābhāṣayānānam canigaya. — Voir ci-dessus p. 269 p. 1 la traduction de *sañāḍāṁ*.

1—2) = 193 9—12 et 265 12 — Manque dans le tibétain.

2) = Samādhirāja, p. 26.

3) *Ms. atītam adhvani*

4) ལྟེན་པ་ལྟེན་ རྒྱུ་ = *Relatōn*, mauvaise lecture du traducteur tibétain?

— Amar. Koça, *uḍupas* (u *giaroh* *lezh*..

5) L'éditeur de la B. T. A. corrige *atītam* *hy* *asru*

6) B. T. A. *abāṣayān*. — རྟེན་པ་.

7) རྟེན་པ་ལྟེན་ = *Relatōn*

देवा वि सर्वे प्रमुनोवु शब्दं
 यभावनामेति विनो भविष्यति ।
 यो ब्रातनाम्रः पदसत प्रकन-
 यभाव घर्माण सर्गं प्रकाशयो ॥

बुद्धो (प)दा भव्यति धनंरात्रः
 तयणं धर्माण पक्कादाको मुनिः ।
 तृणमुत्सृज्योपधिनीलायते
 एभाय धर्माण इवो भवियस्यति ॥

10

यद्यपि शब्दास्तस्मिन् लोकापात्तौ
 तर्हि कथं न हि कश्चि भावः ।
 तावन्ति यो तस्य त्वयि^(१)नस्य
 त्वं निजगौ लोकापिनागतस्य ॥ इति ॥

भैरवीति भावः सत्ता । न विद्यते सत्ता । अथावः सर्वभारानामिहभारः सर्वभोगः
शून्यताः सर्वभोगा विःस्यभारमेवेति प्रस्तापारम्भितायाद्वत् । भावस्यभारस्यानुपपत्तेः ॥

13

(५) प्रभात पर्याण इयो भविष्यति ॥

इत्यादिना मुद्रार्थं ज्योतिष्यः ।

1) H T. S. dharmāna kṛatīḥ nityah — རྒྱལ་བའི་ ཚོགས་རྣམས་ དཔེ་བཤེད་
ཡིན་པར་ བཤད། ཅེ་... dharmāna jñātavyaḥ jñā

2) Voir ci-dessous fol. 110a

3) Manger dans le téléphone

4-41 Manque dans le tel-tain

2) Je traite les quatre dernières lignes d'après le tableau

ཆོས་རྒྱལ་གྱི་དོན་ལྟོ་བློ་འཛིན་པུ་ཡང་མཉམ་། རྟེན་གྲུབ་ཅི་ཤོ་གསལ་པུ་

पावति शब्दास्तस्मिन् लोकधातौ

सर्वे स्थावा न हि कश्चि भावः ।

इत्यादि । भूत्वा यभावप्रतिषेधविवक्षितत्वात् । भावाभावाच्च एव स्वभावभावार्थः ॥

॥ इत्याचार्यचन्द्रकोर्तिपादोपरचितायां [Tab. 107b] प्रसङ्गपक्षायां मध्यमकृतौ

स्वभावपरिज्ञा नाम पञ्चदशमं प्रकरणं ॥

6

མོད་མི་ རོན་ ཁོང་རུ་ཕྱུང་བར་བྱ་སྟེ། འཇིག་རྟེན་དོན་ ཇི་སྟེན་ སྣ་ ཡོད་པ། །ཐམས་ཅད་
 རོང་མ་མེད་ ཅི་ཡང་ མེད་པ་སྟེ། ཞེས་བྱ་བ་ལ་མོག་མ་བ་ འབྱུང་བ་མ་ ད། མེད་པར་
 རག་ག་བ་ བཞེད་པར་འདོད་པའི་ཕྱིར་ རོང་མ་མེད་པའི་ རོན་ བྱི། རང་བཞིན་མེད་པའི་
 རོན་ ཡིན་ནོ། །སྟོབ་དཔོན་.....

XVI.

बन्धनगोतपरोक्ष नाम पोडशमं प्रकाशं

यत्राह । विद्यत एव भावानां स्वभावः संसारसद्भावात् । इह संसराणं संसृ⁽⁸³⁾ति-
र्गतेर्गत्यसर्गमनं संसार इत्युच्यते । यदि भावानां स्वभावो न स्यात्कस्य गतेर्गत्यसर्गमनं
■ संसारः स्यात् । न क्वचिद्यमानानां बन्ध्यामूनुसंस्काराणां संसराणं दृष्टं । तस्मात्संसार-
द्वत्वादिद्यत एव भावानां स्वभाव इति ॥ उच्यते । स्यादावानां स्वभावो यदि संसार एव
भवेत् । न सति । इह यदि संसारः स्यात्स निपतं संस्काराणां वा भवेत्सत्त्वस्य वा । किं
चात उभयथा च दोष इत्याह ।

संस्काराः संसरति चेन्न नित्याः संसरति ते ।

10

संसरति च नानित्याः सन्निष्येय सप्तः क्रमः⁽³⁾ ॥ १

तत्र यदि संस्काराः संसरतीति परिवर्त्यते । किं ते नित्याः संसरत्युतानि-
त्याः । तत्र न नित्याः संसरति निष्क्रियत्वादित्यानां न घटदीनां सक्रियत्वोपलम्भात् ।

1) *samskāras* = les cinq *skandhas*, comme l'explique Buddhaghosa; cp. Childers, 454a 3. — Childers, 453 b 5, corrige l'interprétation que Bur-
noui a donnée (Int. p. 503) du problème *Buddho ti lo satto vā saṅkhāro vā...*
«The word *satto* applies to the living and moving being as a person or individual
only [*pudgala*], the separate elements of which the being is composed belonging
to the *sankhārāloka*».

2) Mus. *Am. vāta*; non représenté dans le tibétain.

3) गण्यते अमुमेदं अविमं केन। देवतां ह्यं वं मी अविमंते। मीह्यं
वं यत् अविमंते अमुम्। शेषमठव्यं यत् वेमंते मकुंदम्॥

4) «Parce que le *niya* est inactif». Allusion à l'argumentation reproduite
dans le *Sarvadargama* (Muséon, N. S. II), trad. fr. notes 19 et suiv. — Rien
n'existe que ce qui est capable d'action (*arthakriyāsamārtha*, *Nyāya* b. et
Wass 272) et le *niya* est *niskriya*, donc inactif.

यथानित्याः 'ये क्षान्तित्यास्त उत्पादसमनसामेव विनष्टाः' 'ये च विनष्टाः कुतस्तेषाम-
विद्यमानत्वाद्बन्ध्यासूनुसंस्काराणामिव क्वचिद्वनममित्येवमनित्यानामपि नास्ति संसारः।

यथापि स्यादनित्या एव सतो हेतुफलसंबन्धपरम्पर्याविच्छिन्नकमाः संतानेन च

1) «L'anitya disparaît immédiatement après sa naissance, en d'autres termes, *anitya* = *kṣaṇika*. Il y a de bonnes raisons pour croire que certains sūtras (et le Bouddha lui-même?) entendaient tout autrement l'anityatva: Est anitya ce qui n'est pas éternel (*pāpata*, *dhruta*, *aviparināmadharma*), ce qui est destiné à périr; est *kṣaṇika* ce qui dure le temps d'une pensée (*ekacittakṣaṇika*), ce qui est momentané (*Abhidh. k. v. Soc. As. 225b 1: kṣaṇikāḥ kṣaṇe bhavaḥ kṣaṇo 'syāstīti vā*) et n'a pas de durée. — Bhagavat enseigne que le *samskṛta* a trois caractères, naissance, durée (*sthiti*), destruction (voir ci-dessus p. 146, n. 1); et ceci rappelle fort la doctrine Jaina. — L'orthodoxie du Kathāvattū, contre les Pūbbasellyāparameśīyas, distingue des degrés dans l'aniccata, XXII. 8. *eko lahu bhijjati eko cireṇā ti*. Il est faux que tous les *samkhataḍḍhammā* soient *ekacittakṣaṇikā*, car, s'il en était ainsi, l'objet de la connaissance visuelle et la connaissance visuelle naîtraient et mourraient ensemble (voir aussi XI. 6). (*) — Vassiliev (p. 277—8) nous apprend que la même question divisait les *Vaibhāṣikas* et les *Sautrāntikas*. «Les *Vaibhāṣikas* divisaient les choses (Substanzen) en éternelles et non-éternelles, et bien qu'ils rangent sous cette seconde catégorie tous les composés, ils ne les appellent pas instantanés, «*augenblickliche*» (mais seulement non-éternels, «*nicht-ewige*»). Les *Sautrāntikas* disent aussi: Toute chose, en tant que composée par la réunion de causes, est instantanéité: car elle existe seulement au moment de la naissance (c'est-à-dire que l'existence d'une chose est seulement une série de moments de naissance). On ne peut pas distinguer en elle le caractère (स्वप्ति) de la naissance de celui de la destruction. ». — Le Kathāvattū appartient à l'école des *Vibhajyavādins*, et il semble que ce nom caractérise une secte qui «distingue». Un exemple est fourni par Kathāv. XIX 2. Bhagavat a dit que tous les *samskṛtas* sont vides: il veut dire «vides de personnalités, et non pas «vides de caractères» (voir ci-dessus). — Cp. le *vibhajyavāṭṭakaraṇa* (M. Vynt. § 86, 2).

(*) Je dois avouer que je m'écarte de l'interprétation de M. Rhys Davids, *Schools of Buddhist Belief* p. 37. — Le texte du commentaire n'est pas sans difficultés: *taṭṭha yasmā sabbe samkhataḍḍhammā aniccā tasmā ekacittakṣaṇikā yeva . samānāya hi aniccataṇṇa eka lahu bhijjati eko cireṇā 'ti lo cittaṃ niyamo 'ti yesaṃ laddho . . .* ». — [L'édition: . . . cireṇā 'ti. ko. .] M. R. D. comprend: «Are all qualities only momentary in thought? No. . . ». — Je comprends: «La non-éternité étant également [affirmée par Bhagavat], d'où viendrait cette distinction que certaines choses disparaissent vite, d'autres après un temps?». — Le sens de *ekacittakṣaṇika* me paraît établi par XI. 6 où est rappelée la définition du *sam lāhi*: *ekacittakṣaṇe uppannā ekajjati*.

2) *samānā*, voir ci-dessus p. 63, n. 3 et ci-dessous 283. 1.

प्रयत्नमानाः संस्काराः [Tib. 108a] संसरतीति ॥ एतदपि नोपपद्यते । कुतः । यत्र-
उत्पद्यते कार्यं तस्य संसारो नास्ति कुतश्चिदनागमनात्काचिच्चागमनात् । यच्च कारणं नष्टं
तस्यापि संसारो नास्ति कुतश्चिदनागमनात्काचिच्चागमनात्⁽¹⁾ । संस्कारमात्रव्यतिरेकेणा-
सीतानागतयोरसिद्धत्वात् । नष्टाज्ञातत्वेनाविद्यमानत्वात्⁽²⁾ ॥

- ॥ उत्तरस्मिन् तत्र उत्पत्तेः पूर्वः संसरतीति चेत् । यदि पूर्वोत्तरयोः तत्पक्षेकार्क्यं
स्यात्स्यादेतदेवं । न त्वेकत्वमस्ति कार्यकारणभावात् । चतुर्द्वयवत्तुर्विज्ञानानां नास्ति च ।
किं च । [83b] एकत्वे सति पूर्वोत्तरतत्पक्षे⁽³⁾ न स्यात् । न ह्येको देवदत्तं दत्तं
पूर्वोत्तरयोः व्यपदिष्यते । एवमिहोक्तत्वात्पूर्वोत्तरतत्पक्षव्यपदेश एव न स्यात् ॥ यपि
च पूर्वतपो नष्ट इति न स्यादुत्तरतत्पक्षव्यतिरेकत्वात् । उत्तरतत्पक्ष उत्पन्न इति न
10 स्यात्पूर्वतत्पक्षव्यतिरेकत्वात् ॥ यद्यन्यत्वे सति संसरणं स्यात् । एवं सत्यर्हतामपि
संसरणं स्यात् । अन्यस्य पृथग्जनस्य संसारोत्पत्तिसिद्धत्वात् । निर्वृतश्च प्रदीपः प्रदीपात्तो
व्यलति व्यलतीति स्यात् ।

किं चान्यत् । नष्टाज्ञा पूर्वतत्पक्षोत्तरस्य तत्पक्षोदयः स्यादनष्टाज्ञश्रयमानात् ।
[Tib. 108b] तत्र यदि नष्टादिपक्षे वद्विदग्धादपि बोद्धादाङ्कुरोदयः स्यात्ततश्च निर्वर्तुकः

15 स्यात् ॥

यद्यनष्टादेवमपि । अविवृतेऽपि बीजेऽङ्कुरोदयः स्यात् । कार्यकारणयोश्च योगस्य
स्यामिर्वर्तुकश्रोतृपादः स्यात् ॥ नश्यमानादिति चेत् । नष्टानष्टव्यतिरेकेण नश्यमानाभा-
वात्तद्वानष्टयोश्च विहितदोषत्वानश्यमानादपि नास्त्युत्पत्तिरिति ॥ कुतः कार्यकारणव्य-
वस्था [पूर्वोत्तरतत्पक्षव्यवस्था] वा भविष्यति । यदा च पूर्वोत्तरतत्पक्षव्यवस्था कार्यकारणव्य-

1) ཀར ལང་མེ་འགྲོ་པའི་ཕྱིར་རྒྱུ།

2) D'après le tibétain: avidyamānatvāc ca.

3) Mss. vācyataikena na.

4) ... ལང་སྒྲུབ་ཅིག་མ་སྒྲུབ་ལྟེ་མའི་རྒྱུ་པར་པལ་ལྷན་པ་ལང་ལྟོད་པར་

ག་ལ་འགྲུར་ =pūrtollavāśanaryavasthā cūpi bhaviṣyati

वस्था⁽¹⁾ नास्ति । तद् सैतानोऽपि नास्ति तद्भावाच्चास्ति भवतां संसार इत्यनित्यानामपि संस्काराणां नास्ति संसार इति ॥

घट्टेके वर्णयन्ति । सत्यं संस्कारा न संसरन्ति । उत्पत्तिविधुरत्वात् । किं तर्हि सत्त्वं संसरतीति ॥ उच्यते । सत्त्वोऽप्येष समः क्रमः । सत्त्वं संसरतीत्युच्यमाने किमसौ नित्यः संसरत्युतानित्य इति विचार्यमाणे य एव संस्काराणां संसरणानुपपत्तिक्रमः स [स]मत्सत्त्वोऽपि समो [84a] नियतति । तस्मात्सत्त्वोऽपि न संसरति ॥

यत्राह । नैव किं सत्त्वसंस्काराणां संसारानुपपत्तिक्रमः समो भवितुमर्हति । यस्माद्विद् संस्काराणां नित्यानित्यभूतानां संसरणं नास्तीत्युक्तं [Tib. 109a] । न चैवमात्मा नित्यानित्यभूतः । तस्य हि स्कन्धेभ्यस्तद्वान्यत्वायैकव्यतायमित्य[वेना]नित्य[वेना]प्य-

1) D'après le tibétain [ca].

2) Manque dans le tibétain.

3) Ms. 'kramah sa matyātsatye 'pi sato ni' — samatāt manque dans le tibétain.

4) D'après le tibétain. — Ms. *tatrānyatrāvāpyetācan* — La thèse du *sattva* «indéscribable» est la thèse des *Pudgalavādīna*, voir Bodhic. p. IX. 60 ad finem [citée partiellement, ci-dessus p. 64, n. 3] *pudgalavādīnaḥ tu punar antaścaraṭīrthikāḥ skandhebhyas tatrānyatrāvāpyācācyaṃ pudgalanāmānāni ātmānam icchanti, anyathā tīrthikāṇāṃ dāntābhiniṣeṣadarśanam syāt* — Comme le remarque le docteur tibétain cité par Wassilieff (p. 270), on ne peut admettre l'existence d'un moi personnel, «das Ich als Persönlichkeit», sans cesser d'être bouddhiste; aussi les hérétiques déguisés que sont les *Pudgalavādīna*, *antaścaraṭīrthikāḥ*, *tīrthiyappakṣaṇīkās*, *saugatamanyas*, soutiennent-ils que le *pudgala* n'est ni différent des *skandhas*, ni identique aux *skandhas* «Da Buddha, indem er sagte, dass der *pudgala* das ist, was die Last trägt [Dhāraḥārasūtra, Sam. N., voir J. As. 1902, II, p. 266-8], nicht bestimmt hat, ob es ewig oder nicht ewig ist, so nennen wir diesen *pudgala* oder das Ich als unausdrückbar, unerklärbar» (བླ་མ་གྲགས་པ་ལྟར་པའི་པུད་གཤམ་). En ce qui regarde les *Vātsīputrīyas* (Wass. p. 252). «Der *pudgala* ist weder identisch mit den *skandhas*, noch (etwas) von den *skandhas* Getrenntes». — Four les *Saṃkrāntivādīna* (Wass. p. 258), «Der *pudgala* existiert in der absoluten Idee; c'est-à-dire, si je ne me trompe, *paramārthataḥ*, réellement.

Voir ci-dessus p. 64 la discussion de l'*anācyaṭā*.

वत्तव्यता व्याख्याप्यते । तस्मादात्मैव संसरतीति न चेत्तदोपप्रसङ्ग इति ॥ उच्यते ।

पुद्गलः संसरति चेत्स्वन्धापतनधातुषु ।

पक्षधा मृग्यमाणोऽसौ नास्ति कः संसरिष्यति⁽¹⁾ ॥ २

पदि पुद्गलो नाम कश्चित्स्यात्सं संसेत् । न सति । यस्मात्स्वन्धापतनधातुषु
5 पक्षधा मृग्यमाणो नास्ति । कथं कृता ।

इन्धने पुनरिधिनं नागिरिन्धनं चेन्धनात् ।

नागिरिन्धनवान्नागिरिन्धनानि न तेषु सः⁽²⁾

सग्रीन्धनान्यां व्याख्यात घातमोपादानयोः कर्म⁽³⁾ ॥

इत्येवं स्वन्धापतनधातुस्त्वाव घात्मा न भवति । नापि तेषामेव ध्यतिरिति । न स्वन्धा-
10 पतनधातुमान् । न स्वन्धापतनधातुष्वात्मा । नात्मनि स्वन्धापतनधातवः । इत्येवं
पक्षधा मृग्यमाणो घात्मा न संभवति पूर्वोदितेन न्यायेन ॥ यथेदानीं स्वन्धापतनधातुष्वेवं
विचार्यमाणः पक्षधा न संभवति स कथमविद्यमानः सन् संसरिष्यतीति । एवमात्मनोऽपि
नास्ति संसारो बन्ध्यामुतस्येवाविद्यमानत्वात् ॥ अपि चापमात्मा

उपादानादुपादानं संसरन् किमयो भवेत् ।

15 किमवशानुपादानः कः स किं संसरिष्यति⁽⁴⁾ ॥ ३ [Tib. 103b]

1) ग'अ'दे' ग'द'क्ष' अ'वे'र' दे'र'। सु'द'स' श्रु'अ'के'र'। स'अ'स'इ'अ'स'। दे'दे'
इ'अ'स'इ'अ'स'। स'अ'स'। मे'र'इ' ग'द'दे'ग' अ'वे'र'स'अ'स'।

2) दे' अ'वे'र'स'अ'स' — *Maṣ ayāṭ saṃsari*.

3) = X. 14.

4) = X. 15 (212. 10).

5) दे'स'अ'वे'र'स'। दे'स'अ'वे'र'स'। अ'वे'र'इ' श्रु'अ'मे'र'स'अ'स'। श्रु'अ'
मे'र' दे'स'अ'वे'र'मे'र'। दे' ग'द' उ'दे'ग' अ'वे'र'स'अ'स'।

भवतु कामपात्मनः [34b] संसारो पद्यनुपादानस्य सतोऽस्य संसारो युक्तः स्यात् ।
 कथं पुनरस्यनुपादानता प्रसज्यत इति प्रतिपादयन्नाह ।

उपादानादुपादानं संसारं विभावो भवेत् ।

इति ॥ इह हि मनुष्योपादानादेवोपादानं गच्छन् परित्याज्या वा मनुष्योपादानं देवोपादानं
 गच्छेत्परित्याज्य वा । यदि तावत्परित्याज्य गच्छतीत्युच्यते । तदा पूर्वोपादानस्य परित्या- 5
 गादुत्तरस्य धानुपादानात्तदुत्तराले विभयः स्यात् । विगतो भवो यस्येति विभयः । [भयः]
 पक्षोपादानस्त्वन्धाः । तद्रहितः स्यात् । यच्च विभवो नुपादानः [सं] स्वान्धरहितत्वा-

1) རི་ལྟར་དེ་ལ་ ཉེ་བར་ལེན་པ་ཉིད་དུ་ བྱེད་པར་ = *katham punar asyopā-*
dānotā ... = «et comment il lui est indispensable de posséder un ou des upā-
dānas, l'auteur l'explique....».

2) *vr̥dhata*, comme adjectif, est nouveau. — Pour le sens *Vernichtung*,
Untergang ou mieux *néant*, que le Dict. de St-Petersbourg marque de l'astérisque,
 les sources sont nombreuses. — Voir ci-dessous XXV. 10.

3) On a beaucoup écrit sur l'expression *upādānaskandha*. — Voir Chil-
 ders p. 525: «*skandhas springing from u°*». — D'après le *Visuddhīm.* (War-
 ren p. 155) un *skandha*, extérieur ou intérieur, est *upādānask°* quand il est
 «coupled with depravity [*klesa*] and attachment [*upādāna*]». — D'après Piṭṭ-
 putras. (Cika. 248. 2. e) *ādhyātmikas tejodhātuh = yad . . asmin kāye tejas ...*
upagatam upāttam, bāhyah = yad . . . anupagatam anupāttam. La version chinoise
 (Musson, 1904, p. 213) traduit par *sensible, insensible*. — *upātta = upādāna*,
 p. ex *upādānnarūpa kammaja* (Abhidh. s. VI. 4, J. P. T. S. 1884 et Morris,
 1887, p. 135), M. Vynt. 101.10 *upādāyarūpa* (cp. *upādā°*, Walleser, Phil.
 Grundlage, p. 107), 101.11 *bhautikarūpa*. — *upāttapañcaskandhamātra* (Bodhic.
 p. VIII. 97. 101); *upāttamahābhūtahetuka*, M. Vynt. 101.50

4) རྒྱུ་མེད་པར་འགྲུགས་པའི་ ཉེ་བར་ལེན་པའི་ རྒྱུ་དང་ལྷན་པའི་རྒྱུར་
 རྒྱུ་མེད་པར་ འགྲུགས་པ། — Nous avons rencontré ci-dessus (X. 16, p. 216 1) l'expres-

sion *upādāyaprajñaptyaśādhāna prafityasamutpāda*. — Comparer l'*upādāya-*
paññattī-anuyogo (Kathāv. s. p. 25). De même que de l'ombre en raison de
 l'arbre, de même que du feu en raison du combustible, de même *rūpādāna upādāya*
puggalassa paññattim paññāpanam avabodhanam icchati [*puggalarūpā*]. — A la
 lumière de ce texte, je comprends notre auteur: «La chose qui n'a pas d'*upādāna*
 est privée des causes (à savoir les *skandhas = upādānas*) de *prajñapti* [laquelle
 ne peut exister qu'en raison des *upādānas*]. — Le tibétain ne recommande pas
 cette traduction, je l'avoue.

a) ou གདགས་

तत्रानुपादानकारणरहितत्वानिर्हेतुकः स्यात् ॥ यद्यनुपादानो निरुद्धनोऽप्यक्तो निर्हेतुकः को स न कश्चित्सः । नास्त्येव स इत्यर्थः । तस्मिंश्चास्ति [तद्भावादेवोपादानमपि निरुपादात्कं नास्तीति किं संसरिष्यति] नास्त्येव तच्च तस्मिंश्चास्ति इत्यर्थः ॥ यद्य वा किमित्येतत्संस्करणक्रियाविशेषणं ततश्चाविद्यमानत्वमैव संस्रणक्रियां करिष्यति । एवं च तद्यत्पूर्वोपादानपरित्यागेन संस्रणमुक्तं ॥

यद्यपरित्यागेन । तद्यपि नोपपद्यते । किं कारणं । पूर्वस्यापरित्यागादुत्तरस्य च यदुपादानमस्मादेकस्यात्मनो द्यात्मकता स्यात् । न चैतदिष्यत इति [Tib. 110a] । तस्मादपरित्यागेनापि संस्रणं नास्ति ॥

यद्य पूर्वोत्तरयोर्भवोर्मध्य आक्षरामविकल्पात्संभवति⁽¹⁾ सोपादानत्वात्सोपादानं-

1) Mss. antarābhārīka — གྱིད་པ་མར་དོའི་ཐུང་པོ་ཡོད་པ་ས་ དེ་དག་གིས་ དེ་
ཀྱི་མར་ལེན་པ་དང་མཆས་པ་བེལུར་ ཀྱི་མར་ལེན་པར་ ལའོང་ཡང་ གྱིད་པ་ མེད་པར་
ཐུང་པར་ མེ་ལྷུར་རྩི་ རེ་ན། — Abhidh. k. 307b 7 *gyaṅs khyāntarābhārīka rīpū-
lah. antarābhāre bhavah. etam aupapattiḥbhārīka 'pi...*

Sur l'état intermédiaire མར་དོ་ ou མར་མ་དོ་, voir Jäschke p. 307 et Chandra Dās, p. 307: ce terme désigne essentiellement «the intermediate state between death and rebirth», état plus ou moins long, mais qui ne dépasse pas 40 jours (Jäschke), ordinairement de 48 jours (Ch. D.).

Le Bar-do-thos-grol-chen-po, «Direction for the departed soul to find the way to eternal happiness» (J.) enseigne comment on passe directement de cet état dans le *nirvāṇa*, et aussi comment on l'évite absolument (*bar-do grol-pa*); il énumère (Ch. D.) diverses catégories de *bar-do* dont l'*antarābhāra* est la sixième. — Ch. D. donne d'autres listes, intéressantes (où il faut lire *alye-gnas* et non *alye-gnas*)

Voir J. R. A. S. 1897, p. 466, note et J. A. S., 1902, II, p. 299, où est donnée la bibliographie palie et sanscrite. Les documents principaux sont fournis par le Kathāv, par Wassilieff, par Rockhill (Vasumitra, Bhavya, que j'espère publier prochainement) et par l'Abhidh. k. v.

2) Mss. *śambhārāt tatra ca upādānatōd upādānaḥ* s°. — Peut-être: *śambhārāt tatra ca tatso*.

3) *upādānaḥ* est inadmissible; d'après le tibétain *upādāṅga saṅsaraṅ*...

संसर्तोऽपि न विभक्तः^(१) प्रसङ्ग इति ॥ तदपि न युक्तं पूर्वभ्रवपरित्यागापरित्यागाभ्यामा-
त्तराभाविवात्कन्ध्यसंसारोऽपि तुल्यप्रसङ्गत्वात् ॥

पुणपत्यागोपादानाददोष इति चेत् । उच्यते । किमेकदेशेन पूर्वोपादानं त्यजत
एकदेशोपादाना[85a]भ्रवोपादानं संवर्ति । यद्य सर्वात्मना । तत्र यद्यवयवेनेति परिक-
ल्प्यते । तदा व्यात्मकताप्रसङ्गादित्युक्तदोषः । यद्य सर्वात्मना । एवमपि स एव विभव- 5
ताप्रसङ्गो भवत्येते । एतावांस्तु विशेषो पदसंस्कारभेदसंचारो गतिसामोप्यात्मसूत्रं कालमनुपा-
दानः स्यात् । न च सर्वात्मनैकस्य पदार्थस्य[1]भिन्नपदार्थस्य विषये पुणपत्यागोपादाने
दोषे । न ह्येकस्य देयदत्तस्य सर्वात्मना गृह्यहृत् संवर्त एकदा त्यागोपादानक्रिये द्वे
संभवतः ॥ यद्येकेन पादेनैकस्य परित्यागादपरस्य चोपादानाद्युपपत्यागोपादाने परिक-
ल्प्यते । नन्येवं सति पादद्वयवद्गुणव्यात्मकतात्मनः स्यात् । ग्रंथेन पूर्वत्रावस्थानादेशेन चीत्- 10
त्रावस्थानादनेकावप्यता प्रसज्येत । तस्माद्यौगपद्येनापि [Tib. 110b] त्यागोपादाने न
संभवत इत्यपरिकार एवायं ॥ तस्मादत्तरभ्रवोपादानेऽपि स एव दोषप्रसङ्ग इति सर्वथा-
त्मनोऽपि नास्ति संसाराः ॥

यदा च संस्काराणामात्मनश्च संसाहो नास्ति । तदा नास्त्येव संसार इति स्थितं ॥

यत्राह । विद्यत एव संसारः प्रतिद्वन्द्विसद्भावात् । इह पो नास्ति ॥ तस्य प्रति- 16
द्वन्दी विद्यते तद्यथा बन्ध्यासूत्रोरिति । अस्ति च संसारस्य प्रतिद्वन्द्वि निर्वाणं । तस्मा-
दस्ति संसार इति ॥ उच्यते । स्यात्संसारे यदि तत्प्रतिद्वन्द्वि निर्वाणं स्यात् । न तस्मि-
त्याह ।

1) Mes. *vibharati*, ⁰fi — *vibharatā*⁰ est recommandé par ci-dessous l. 5.

2) རྟེན་ — Comparer la discussion Bodhic IX 81 et suiv.

8) རྟེན་པ་བར་མ་དོར་ རྟེན་པ་ན་.

4) *Mrs. anarābhāṣaparyupādānasya* sa sa ... མྱེད་པ་པར་མ་དེ་ཡིད་
པ་ལ་ ཡང

तदेवं निर्वाणमपि नास्ति तदभावाच्चास्ति संसार इति ॥

यत एवोक्तं भगवत्यामष्टसौकुम्भिकायां । निर्वाणमप्यायुष्मन् सुभूति मायोपमं स्व-
प्रोपमं । बुद्धधर्मा यायुष्मन् सुभूते मायोपमाः स्वप्रोपमा इत्यादि । स चेत्कुलपुत्र निर्वाणा-
दप्यधिकतरोऽन्यो धर्मोऽविष्यत्तमप्यक्त्वा मायोपमं स्वप्रोपममिति वदामि ॥

तद्यार्थसमाधिराजभट्टारके ।

5

परमार्थसत्यं सुषि[86a]नेन समं

निर्वाणं स्वप्नस(म)मोतरती ।

मम एवमोतरति येन चिड

मनसंवरः [Tib. 111b] कथितुं श्रेष्ठं श्रयं ॥

तथा ।

10

निरोधसत्यं सुषिने पथैव

स्वप्नस्वभावमद्य निर्वृतिं च ।

येनेक् वाचोतरि बोधिसत्त्वो

श्रयं श्रु सो वुच्यति वाचसंवरः ॥

1) Lieu commun de la Prajñāp — Comparer le texte de Rājendraśīl p. III—40 et la citation ci-dessous. — La seule différence notable est que l'épithète *adhhātara* est remplacée par *viśīṣṭatara*

2) ཐུངས་འཕྲུལ་མ་ རྒྱུ་ལྟུང་མ་ འཕྲུག། Lire peut-être *nirvāṇa su-
panāsamam*.

3) Mes *otarati*, *otitarati*. — གང་གིས་ མཁས་པ་ རྒྱུ་ལྟུང་མ་ ཡང་།
རྒྱུ་ལྟུང་... ≈ *gena iḍṣān evam avatarati sa manāḥsamvaraḥ*... — *iḍṣān*, dans
cette traduction, = *vidān*. — «La contrainte par laquelle le sage donne cette di-
rection à son esprit,»

4) = *śeṭṭhu*

5) Mes *otari*. — གང་ལ་ བྱང་ལྟུང་མེས་སྤྲུལ་ གང་ འཕྲུག་མ།

यत्राह । यद्यपि त्रया संसारनिर्वाणे प्रतिपिद्धे तथापि बन्धमोक्षौ विद्येते । न चाविद्यमानस्य भावस्वभावस्य बन्धमोक्षौ संभवतः । तस्माद्वन्धमोक्षसदावादिष्यत एव भावानां स्वभाव इति ॥ उच्यते । स्याद्वावानां स्वभावो यदि बन्धमोक्षावैव स्यातां न तु स्त इत्याह ।

॥ न बध्यते न मुच्यते उदयव्यपधर्मिणः ।

संस्काराः पूर्ववत्सत्त्वो बध्यते न न मुच्यते⁽¹⁾ ॥ ५

इह य इमे रागादयः क्लेशा बद्धानामस्यतत्त्वोक्तयो बन्धनमिति व्यपदिश्यते । येष बद्धाः पृथग्जनान्नेप्राप्तुकं नातिक्लमन्तीति व्ययस्याप्यते । तदेतद्रागादिकं बन्धनत्वेन परिकल्प्यमानमुदयव्यपधर्मिणां तावत्तत्त्वणिकानां संस्काराणामुत्पादानत्तरुच्येतिनां न-
 10 छानामसत्त्वाम् संभवति । रागादिबन्धनविच्छेदलक्षणोऽपि मोक्षो जनित्यानां संस्काराणां मयिद्यमानत्वाच्चैव संभवति । पूर्ववत्पूर्वोक्तविधिनेत्यर्थः । यथा च पूर्वोक्तविधिना संस्काराणां बन्धमोक्षौ न संभवतः । एवं पूर्ववदेव सत्त्वोऽपि न बध्यते [Tab. 112a] नापि मुच्यते । इत्येवं बन्धमोक्षावपि न स्तः ॥

यत्राह । यद्यपि संस्काराणां सत्त्वस्य वा बन्धो नास्ति । तथापि रागादिकमुत्पादा-
 15 नाख्यं बन्ध(न)भूतमस्ति तत्सदावाद्बन्धोऽपि भविष्यतीति ॥ उच्यते । स्यादु[86b]त्पादानं बन्धनं यदि कं चित्पदार्थं वर्गीयाव तु बध्नाति । यथा घ न बध्नाति तथा प्रतिपादयमाह ।

बन्धनं चेदुत्पादानं सोपादानो न बध्यते ।

बध्यते नानुपादानः किमवस्थोऽप्य बध्यते⁽²⁾ ॥ ६

1) श्रु'द्वैगल्लेख'उक्' अरु'अरु'इमस'। मे' अकै' सु'अ'यर' मे' अरु'रु'।
 श्र'म'यवे'रु' रे'मस'उक्' यर'। मे' अकै' सु'अ'यर' मे' अरु'रु'॥

2) Voir p 108, n 2 et 296 2 4

3) Mss. baddho 'ra'.

4) ग'अ'रु' रु'यर'वे'रु' अकै' र'। रु'यर'वे'रु'यर' अकै' मे' अरु'रु'।
 रु'यर'वे'रु'मे' अकै'रु'। ग'अ'रु'यर' ग'अ'वे'रु' अकै'यर'अरु'रु'॥

तत्र विद्यमानोपादानः सोपादानः स तावदावो न बध्यते । यो हि सोपादानः स
 बद्ध एव । तस्य पुनरपि बन्धनयोगः किं कुर्यात् । यथाप्यनुपादानो बन्धनरहितोऽसावपि
 बन्धनरहितत्वात्तद्यामतवन्न बध्यते । धनुपादानो बन्धनरहितो बध्यत इति परस्परवि-
 रुद्धत्वाच्चापुक्तमेतत् । यश्चैत्रं निरूप्यमाणः सोपादानो निरुपादानो वा न बध्यते । स इदानीं
 किमवस्थो बध्यताम् । नास्त्येवासौ कां चिदपरा ऽस्यावस्था पस्यां बध्येतेत्यभिप्रायः । यदा
 चैवं निरूप्यमाणो बन्धनं न कं चिदपि बध्नाति । तदा कं चिदप्यबध्नत उपादानस्य रागादे
 कुतो बन्धन[त्वं]मिति । तस्माद्वन्धनमपि नास्ति ॥

अपि च [Tib. 112b] ।

बध्नोपाद्वन्धनं कामं बन्ध्यात्पूर्वं भवेद्यदि ॥

न चास्ति तत् ।

10

इह बन्ध्यव्यतिक्रमेण बन्धनं निगडीदिकं पूर्वसिद्धं सद्बन्ध्यं देवदत्तं अधातीति
 दृष्टे । एवं यदि बन्ध्येभ्यः संस्कारेभ्यः पुद्गलाद्वा बन्ध्यात्पूर्वं रागादिकं बन्धनं सिद्धं स्या-
 तेन पूर्वसिद्धेन बन्धनं स्यात्संस्काराणां पुद्गलस्य वा । तच्चैतन्न संभवति निराशयस्य रा-
 गादिपास्यासिद्धत्वात् । पूर्वसिद्धस्य च बन्धनस्य पश्चाद्वन्ध्येन सक्तं संबन्धस्य निष्प्रयोज-
 नत्वात् । बन्ध्यस्य च बन्धनात्पृथक् सिद्धस्य पूर्वबन्धनापेक्षानिःप्रयोजनत्वाच्च नास्ति 15
 बन्ध्याद्वन्धनस्य पूर्वसिद्धिः ॥ तस्मान्नैव बन्धने कं चिदपि बध्नाति । न च कं चिदप्यब-
 ध्नतो बन्धनत्वं युक्तमिति नास्ति बन्धनम् । बन्धनभावाच्च बन्ध्योऽपि नास्तीति सिद्धं ॥
 यत्पुनरत्र शेषं रूपं तत् [87a] ।

1) Mss nirudhyamānah

2) nagada = गुणः.

3) Mss. pūrtandham sa dharmā deva. — यदेव यत्तु यं धर्मं देव

१८८८८८

4) Sic Mss. — bandhak?

उच्यते । यो ह्येवं निःस्वभावेषु सर्वत्रापि प्रतिविम्बमरीचिकाबलालातचक्रस्व-
प्रभायेन्द्रतालसदृशेष्व्वात्मात्मयीयस्वभाववृत्तित्यु [Tib. 114a] विपर्यासमात्रानुगतामेव
सत्तापदद्विभक्तं मयेत्यर्हंकारममकारसमुदाचारपरिमृक्षेणोत्पाद्य मन्थते ।

निर्वास्याम्यनुपादानो निर्वाणं मे भविष्यति ।

इति पेयां मरुस्तोषामुपादानमहाप्रकः ॥ ६

5

मरुमनुपादानः सर्वोपादानवृत्तितो निर्वास्यामि मम चैवं प्रतिपन्नस्य [88a] निर्वाणं
भविष्यतीत्येवं पेयां मुमुक्षूणां य[1]को भवति । ननु तदेवाहंकारममकाराख्यं सत्तापदद्व्य-
पादानमेयां महाप्रको भवति । न चैवंविधमकृत्याभिनिविष्टानां शान्तिः संभाव्यते । नि-
रवशेषमरुप्रकृतेर्नैव मोक्षावाप्तये यावदहं मयेति याह्यभिनिवेजो यावच्च निर्वाणं नामा-
स्तीति याह्यभिनिवेजो यावद्योपादानत्यागाभिनिवेशस्तावन्नित्यमेयांनुपायेन निर्वाणं 10
प्रार्थयतां सर्व एवाहंभा व्यर्था भवन्ति । तस्मान्मुमुक्षूणां सर्वमेतत्परित्याज्यं [Tib. 114b] ॥

पयोक्तं भगवत्पार्ष्ण्यापितमुष्टिसूत्रे । यद्य यलु भगवान् मञ्जुभिषं कुमारभूतमेतत्-

1) मरुण' रे' वेद'मेद' तु' र'द'द' । तु' र'द'स' मरुण'गेर' अश्रु'र' वे'स' ।
रे'द'र' ग'द'र' अ'द' रे'पी । रे'द'वे'द' अ'द'स' के'द'स' य'द' ॥

— *grāhāṇ et non grāhāṇ, au troisième pāda, pour le mètre.*

2) Mss. °mahāgrāhō grāhāḥ°, °grāhāvāḥ°.

3) Mss. *grāhō 'bhīnīvego* — अ'द'स' म'द'स' वे'द'स'.

4) य'स' म' य'द'स'.

5) रे'द'र' ग'दे'स' द'म'स' ॥

6) Cette citation, que nous retrouverons ci-dessous Chap. XXIV ad finem, manque ici dans le tibétain (voir ci-dessous p 299 n. 1.

अ'म'ग'स' म' म'स'ग'द'स' रे'द'स' म'द' — *must, retenir, conserver*

pour soi; voir M. Vynt § 245 1214, Chandra Dās, 184, Bodhisattva-

बोधत् । चतुर्थानिर्णयस्तस्यानां यद्यभूतार्थादज्ञानाच्चतुर्भिर्विषयैर्विषयस्तचित्ताः सन्ना एव-
मिममभूतं संसारं नातिक्रामति ॥ एवमुक्ते मञ्जुश्रीः कुर्मात्मनो भगवत्समेव बोधत् । देशयतु
भगवान् वास्योपलभ्यतः सन्नाः संसारं नातिक्रामति ॥ भगवानाह । घातमात्मोपोपलभ्या-
न्मञ्जुश्रीः सन्नाः संसारं नातिक्रामति । तत्कस्य हेतोः । यो हि मञ्जुश्रीरात्मानं परं च
॥ समनुपश्यति तस्य कर्माभितंस्कारा भवति । बालो मञ्जुश्रीरभुतवान् पृथग्जनो ज्ञत्यस्य-
रिनिर्वृतान् सर्वधर्मानप्रज्ञानान् आत्मानं परं बोधतभूते 'उपलभ्याभिनिविशते' धमि-
निविष्टः सन् [रुच्यते] डुष्यते मुच्यते । स रक्तो डुष्टो मूढः सन् त्रिविधं कर्माभितंस्कारोति
कोपेन वाचा मनसा । सो ज्ञत्समारोपेण विकल्पयति । यद् रक्तोऽन्द् द्विष्टो ऽन्द् मूढ
इति । तस्य तथागतशासने प्रवृत्तितस्यैव भवति । यद् शीलवान् रद् ब्रह्मचारीति । यद्
10 संसारं समतिक्रमिष्यामि । यद् निर्वर्णमनुप्राप्स्यामि । यद् दुःखेभ्यो मोक्षयामि । स [88b]
विनाल्पयति । इमे बुद्धला धर्मा इमेऽबुद्धला धर्माः । [इमे धर्माः] प्रकृतव्या इमे धर्माः सा-
क्षात्कर्तव्याः । दुःखं परिहातव्यं । समुद्राः प्रकृतव्यो । निरोधः साक्षात्कर्तव्यो । मार्गो
भाषयितव्यः । स विनाल्पयति । धनितयाः सर्वसंस्काराः । योहीताः सर्वसंस्काराः । अन्यद्
सर्वसंस्कारेभ्यः पलाययेत् । तस्यैवमव्यक्तनाणस्योत्पद्यते निर्वृतसत्त्वतो मनसिमारोभि-

bhūmi I. viii (fol. 44 b) *sarvare ca deṣayati dharmamātsaryam alurean n'atā-
ryamuyim dharmeṣu karoti*. — Cp Jñ. II. 221. 20, 250. 17. — Mais, comme le
remarque M. G. Bendall en me communiquant ces références, *muts* n'a pas
nécessairement le sens que lui attribue le traducteur tibétain

1) *Ms. °arthadārṣanac*. — °*artha*° manque Chap. XXIV.

2) Voir ci-dessus 30, n. 2, 52, n. 7.

3) Voir ci-dessus p. 106, n. III et 290. 8

4) *Ms. tasya Lasyābhi°*. — Sur le *Larma abhisamskṛta*, cf. ci-dessus p. 137,
n. 4, ci-dessous p. 303, n. 4 et 311. 1 la définition de *cetanā*

5) La confusion *dreṣa* = *dasa* entraîne la confusion *deṣa* = *duṣa*.

6) *Ms. mokṣāmi*

7) «Everything, O Bhikkhus, is burning». — *Mahāvagga* I 21. 1

8) *nirvā* ॐ

मित्तपुरोगतः ॥ तस्यैवं भवति । एषा सा दुःखपरिज्ञा येषमेषां धर्माणां परिज्ञा ॥ तस्यैवं
भवति । यद्येकं समुद्रं प्रवहेत् ॥ स एभ्यो धर्मेभ्य स्तीर्ण्यते वेदोप्यते वितरति विब्रुगुप्तत
उन्नयति संवस्यति संत्रासमापद्यते ॥ तस्यैवं भवति । १) इयमेषां धर्माणां साक्षात्क्रिया ।
इदं समुद्रप्रकाशं यदिदमेभ्यो धर्मेभ्योऽतीर्ण्यते विब्रुगुप्तना ॥ तस्यैवं भवति । निरोधः
सानातवर्तय्यः । समुद्रं कल्पयित्वा निरोधं संज्ञानाति ॥ [तस्यैवं भवति] एषा सा निरो- 6
धसाक्षात्क्रिया ॥ तस्यैवं भवति । यत्नमकं मार्गं भावयेत् । स एको रक्षोगतस्तान् धर्मान्
मनसि कुर्वन् शर्मन् प्रतिस्पर्धते । तस्य [तेन] निर्वृतसकृन्तेन मनसिकारेण सम्य उदय-
यते । तस्य सर्वधर्मेषु चित्तं प्राप्तिर्लीयते⁽⁵⁾ प्रतिवहति प्रत्पुष्टवर्तते [तिभ्यद्या]तीर्ण्यते
वेदोप्यते । अन्नमिन्दनाचितमुत्पद्यते । तस्यैवं भवति । मुक्तोऽस्मि सर्वदुःखेभ्यो । न मम

1) *Ms. atīyate, ārtīyate et ex-dessous atīyanta* (voir u. 2) — *कैष'दरे'*

*'रग'गीष' ज्ञेय'य'दुष्ट' । कैष' दै'क'य'दुष्ट' । मैरग'य'दुष्ट' । श्वेद'
य'दुष्ट' । — ज्ञेय' = ārti, ārta; ārtīyate = devenir ārta. — Voir Morris*

*J. P. T. S. 1886. p. 104, s. voc. atīyanti. te sakena lāyena atīyanti harāyanti
jīgucchanti* (Suttav I. 88) See *Jāt I.* 292, II 143, *Therīg.* v. 140, p. 187. We
also find the form *addīyati* (Th. g., Comm. p. 304) et *adāto* (Ibid. v. 829, p. 156)
Cp. *santi bhagavataḥ grāhā ye 'nena pūtilāyena ārdīyamānā jehriyante vju-
gupsamānāḥ castram apy ādhārayanti* (Div. Av. 39 ?) — [*ardīyamāna* = distressed
about]. — *M. Vynt* § 99 12

2) *कैष'दरे'रग'गीष' ज्ञेय'य'.*

3) *cf. gupsamāna* manque dans la citation Chap. XXIV et dans la version
tibétaine qui y correspond.

4) *camatha* *क्षेप'क्ष'.*

5) *Ms. cittaṃ na prāīyate pratīvaḥati* — *दे' कैष'क्षम'रु'य' येम'क्ष'
धु'य'दुष्ट'य'दुष्ट' । धु'य'दुष्ट'य'दुष्ट' । धु'य'दुष्ट'य'दुष्ट' । — Comp*
cittaṃ prāīyati pratīkūṭati pratīvaḥati (A. g. N. IV. 47 et passim)

6) Comparez *Dīgha N. I* [] et *Sam. V. 1. 225 vinutt' amhūti nānam hoti,
bhinnā jātī, cusitāni brahmacariyaṃ, katanā karaṇiyaṃ, māpāram uttāhayaṃ*

यत एवास्मादगमात्परमार्थसत्य उच्यते । सर्वथा

न निर्वाणसमारोपो न संसारपरिपूर्णः ।

यत्र कस्तत्र संसारो निर्वाणं किं विकल्प्यते ॥ १०

यत्र हि नाम परमार्थसत्ये नैव^(१) न निर्वाणसमारोपो न निर्वाणाध्यारोपः संभवति ।
 धनुषलाभ्यमानत्वात् । नापि संसारपरिपूर्णो संसारपरिपूर्णो न संभवति । कस्तत्र संसारो
 [यो] विकल्प्यते त्वार्थ [Tib. 114 b] किं वा तत्र निर्वाणं तत्प्राप्त्यर्थं विकल्प्यते ॥ यद्य
 वा । यत्र निर्वाणे^(२) कस्य चित्सत्त्वस्य संसारदपरिपूर्णमुपनयनं निर्वाणे च समारोपणं प्रप-
 त्वतापि न शक्यते कर्तुं संसारनिर्वाणयोरप्यनुपलभ्यमानत्वात् किं निर्वाणं विक-
 ल्प्यते । नैव किं चिद्विकल्पयितुं शुक्ल[89b]मविकल्पयतश्च निपतं पथोदितसंसारोत्थी-
 यात्सारतिक्रमो निर्वाणनगरपुरप्राप्तिश्च भविष्यतीति ॥ 10

यत एवोक्तमार्थमारुदमनमूत्रे^(३) । यद्य मञ्जुश्रीः कुमारभूतस्तस्यां विलापां तथाह्वयं
 समन्याहर् समन्याहर्ति स्म । यन्मारः पापीयानिन्द्रकीलबन्धनबद्धो धरणीतलप्रपतित
 उत्क्रोशति स्म । गाढबन्धनबद्धोऽस्मि ॥ मञ्जुश्रीराह । यस्ति पापीयन्नेतस्माद्वन्धनात्ता-

1) Nous retrouvons ici le tibétain, fol. 114a 6. གང་གི་ཕྱིར་རྒྱུ་ལ་ཐུགས་སྐྱོད་
 ཅན་དུ་རྟོག་རྒྱུ་ལ། གང་ལ་བྱ་ངན་འདས་པ་ཕྱེད་མེད། འཁོར་པ་པས་ལ་བའང་
 ཡོད་མེད་ན། གེས་བྱ་ལ། རེ་ལ་འཁོར་པ་ཅེ་ཞིག་ཡིན། བྱ་ངན་འདས་པ་འང་ཅེ་
 ཞིག་པདྨ། རྟོག་རྒྱུ་པའི་པདྨ་ལ་གང་ལ་... — Peut-être faut-il lire, contre les
 Mes, nirvāṇasamarōpo na na

2) naïve, suspect, manque dans le tibétain.

3) Mes. nirvāṇa na kasya.

4) Mes °karyāṇa upa°, °karyāṇam upa° — པས་ལ་པ་སྟེ་པག་པ་དང་།

5) འཇམ་གསལ་པ་པདྨ་པདྨ་པའི་མདྲོ་

ते कुतश्चिद्विमोक्ष्यते । अन्यत्र यासावसद्गतसंज्ञा तां परिभाषति तां परिज्ञाप विमुक्ता
इ[90 a]त्युच्यते ॥

यत एवागमादसद्विपर्यासकल्पनामात्रतत्ताबन्धनविच्छेदो विमोक्षो निर्वाणमित्यु-
च्यते स्वप्नोपलब्धदृष्टमन्त्रालम्भिनिर्वाणवत्तदग्निसलिलैरिति ॥

॥ इत्याद्यापंचद्वीर्तिपादोपरिचितायां प्रसन्नपदार्थां मध्यमवृत्तौ बन्धमोक्षपरिज्ञा ५
नाम षोडशमं प्रकरणं ॥

1) Le tibétain a simplement "'मे ऽयम्' लु 'दृग्' 'गी' 'स' 'स' 'स' 'य' 'स' 'वे' 'वे' ॥

XVII.

कर्मफलपरीक्षा नाम सप्तदशमं प्रकरणं

धन्नाक् । विघ्नत एव संसारः कर्मफलसंबन्धाद्यप्यत्रात् ॥

यदीह संतानाविच्छेदकमेण जन्ममरणापर्यया हेतुफलभावप्रवृत्त्या [Tib. 116b]
 5 संस्काराणामात्मनो वा संसरणं स्यात् । स्यात्तदानीं कर्मफलसंबन्धः । यथाविहिते संसा-
 रभावे तूत्पद्यन्तस्त्रिषाविधश्चित्तस्य कर्मलिपिनाले धीं विपाकस्यासद्भावात् कर्मफल-
 संबन्धाभाव एव स्यात् । संसारमदाये तु सतीह कृतस्य कर्मणो विमोक्षरेणैव विपाकफ-

1) Mes. *maranāparasparayor hetu°*. न के'म' गते'ग'द'म'गते'ग'द' म'सु'म'य'
 ॐ'ग'स' कु'.. ..

2) Mes. *°sambandho yathā paññatā, °te*. हे'स'स'स'म'ते' न'ते'म'मे'द'
 द'दे' = *yathācarnata°*.

3) Mes. *karmākṣayakāle vipākaḥ syāt sadbhāvat*. न'स' न'ये'द'म'ते' दु'स'
 द' द'स'म'द'द'म' मे'म'ते'द'द'. — L'ālśepa du roṇu du Bodhisattva (voir
 ci-dessous fol. 106 a init.) produit ses fruits *kulālacakrabhramanāḥṣṭrapanyāyena*
 (Bodhic. p. IX. 36). — On peut entendre le composé *karmālśepa* comme *lar-*
manā ālśepo; c'est le fruit qui est projeté: *ālśipyate*; cependant *narakaḥ ku-*
ḥasya karmaṇas trīvidhasyanālśepo na caturvidhasya dṛṣṭvādharmaśāntaniya-
śāntāpayitā. atra narakāḥ īstapipālādbhāvat = Il y a, dans les cafers, projection
 de trois espèces de bon karmaṇ, mais non de la quatrième (acte dont le fruit
 murt dans la même existence) (Abhidh. k. v. Soc As, 304b) — *ālśepa* est glossé
 par *āredha* (Ms. āradha): *karmālśepaśāntā, yathāktam karmāśvedharaśānt tāni tān*
gatiṃ narakādikāṃ gacchanti jēḥṣyamanyogena (Ibid. 236b 9) — Voir les divers
 phālas voir ci-dessous ad XVII. 83.

4) के'म'स'ग'द'द'द'.

लसंबन्धात्कर्माणां कलसंबन्धो न विरोधितो भवति । तस्माद्विद्यत एव संसारः कर्मफलसंबन्धाश्रयत्वादिति ॥

कानि पुनस्तानि कर्माणि किं वा तत्फलमिति । तत्प्रभेदविवक्षितपेदमुच्यते ।

आत्मसंपमर्कं चेतः परानुपादकं च पत् ।

मित्रं स धर्मस्तद्दीप्तं कलस्य प्रेत्य चेत् ॥ १

5

तत्राकृतं⁽²⁾ उत्पादितो ऽकमानोऽस्मिन्नित्यात्मा स्वन्धानुपाद्य⁽³⁾ प्रत्ययमानः पुद्गल आत्मेत्युच्यते । विनोत्पु⁽⁴⁾पचिनो⁽⁵⁾ति शुभमशुभं कर्म विपाकदानसामर्थ्ये⁽⁶⁾ नियमयतीति चेतः धितं⁽⁶⁾ मनो विज्ञानमिति तस्यैव पर्यायः । आत्मानं संपमति विषयेष्वस्वितत्त्वमिति

॥ सङ्गत्तेन वेगस्य सङ्गत्तेन सङ्गत्तेन । सङ्गत्तेन सङ्गत्तेन सङ्गत्तेन
सङ्गत्तेन । सङ्गत्तेन सङ्गत्तेन सङ्गत्तेन । सङ्गत्तेन सङ्गत्तेन सङ्गत्तेन ॥

२) सङ्गत्तेन सङ्गत्तेन ।

३) Voir ci-dessus 285, n. 4.

४) सङ्गत्तेन सङ्गत्तेन सङ्गत्तेन सङ्गत्तेन सङ्गत्तेन . . . Cette etymologie de citta est indiquée Luṅkāṭv 52 cittaṇa cāyate karma, auquel on peut comparer le cittaṇa loḥa nīyyati, . . . parikkissati (Abg N. II, p. 177, Atthas § 211). — Il y a une différence essentielle entre le karma kṛta et le karma upacita. Ce dernier seul porte des fruits. Exemple. si on donne de l'or en croyant donner une pierre, on n'a pas donné de l'or: tadāyathā avyākṛtena cittaṇa pūṣṇam dādāmiṣṭe suranapinḍam dadyāt kṛtam tan na punar upacitam — C'est en raison des anuṣayas que les actes sont moralement qualifiés. karmāṇa . . . anuṣayaṇapād upacayam gacchanti, vipālanāyamyenātra uttāṇhante, vipākādānāya niyatibhāvanāti arthakā (Abhidh. k. v, Soc. An., 334b 2, 337b 9), ou, en d'autres termes, c'est la pensée seule qui opère l'abhisamskāra. (Voir XVII 6)

Je crois que cette doctrine s'écarte de l'orthodoxie du Kathāṭv. XV. 11, aññāṇaṃ kammam aññāṇaṃ kammupacayaṇaṃ?

५) सङ्गत्तेन सङ्गत्तेन सङ्गत्तेन सङ्गत्तेन सङ्गत्तेन — Lire nus-pa-la

६) सङ्गत्तेन सङ्गत्तेन सङ्गत्तेन सङ्गत्तेन सङ्गत्तेन = manaḥ ca vijñānam ca. — Comp. Abhidh k. v. citée Dh.-s p. 69, Maséov, VI. p. 181.

७) सङ्गत्तेन सङ्गत्तेन सङ्गत्तेन सङ्गत्तेन सङ्गत्तेन — Voir ci-dessus p. 24, n. 4 et 290. 7.

रगादिल्लेशा^(90b)वशेन प्रवृत्तिं निवारयतीत्यात्मसंयमकं । तरेतद्व्यसंयमकं कुशलं
चेतः प्राणातिपातदिषु प्रवृत्तिविधौ⁽¹⁾कं दुर्गतिगमनाद्धारयतीति धर्म इत्युच्यते ॥

धर्मशब्दो⁽²⁾ऽयं प्रवचने त्रिधा व्यवस्थापितः स्वतन्त्रधर्मा⁽³⁾र्थात् कुगतिगमनविधा-
रणा⁽⁴⁾र्थेन पाञ्चगतिक⁽⁵⁾[Tib. 116a]संसारगमनविधारणा⁽⁶⁾र्थेन ॥ तत्र स्वतन्त्रधर्मा⁽³⁾र्थात् सर्वे
० साधवा [य]नामवाच्य धर्मा इत्युच्यते⁽⁶⁾ ॥ कुगतिगमनविधारणा⁽⁴⁾र्थेन दशकुशलादपो धर्मा
इत्युच्यते⁽⁶⁾ ।

धर्मधारी सुखे शोते⁽⁷⁾गर्भलोके परत्र च⁽⁷⁾ ॥

पाञ्चगतिकसंसारगमनविधारणा⁽⁴⁾र्थेन निर्वाणे⁽⁸⁾ धर्म इत्युच्यते । धर्मशरणं गच्छतीत्यत्र ॥
इह तु कुगतिगमनविधारणा⁽⁴⁾र्थेनैव धर्मशब्दो⁽²⁾गभिप्रेतः ॥

10 किं पुनरात्मसंयमकमेवैकं चेतः धर्म इत्याह । किं तर्हि परानुपाक्यं धर्मैत्रे च

1) = bemmend, zureckhaltend (P. W.) = संवर्णय.

2) धर्मशब्दस्येव.

3) Sur le sens du mot *dharma*, voir Atthas § 92 et suiv., Mme Rhys Davids, *Psychology*, p. XXXIII

4) धर्मशब्द.

5) Atthas, § 94 *attano pana sabbhūvaṃ dhārentīti dhammā, dhāriyanti vā paccayehi*. — Dans le même sens, *dhāriyate tiṭṭhati varīte yaṃ sa dharmaḥ*, dans la définition *naiyāyika* discutée par M. Walliser, *Phil. Grundlage* p. 98

6) Mas ucyante.

7) Voir *Dhammapada* 168—9 et Ms Dutranil de Rhys, J. A. 1898 II. 214, 275. — *dharma* a ici le sens de *guna*, comme Atthas § 92, *adhammo nirayaṇi neti dhammo pāpeti saggatin ti*.

8) Ms. *nirvāṇam uc°*. — बुद्ध्यायस्यसमाय केष देव...

9) Ms. *āraṇa etā ca lam | cetāh*. — शरीरादु = *clāntam*?

10) केष षोडश देव । सुखम् अ षोडशे । तेष उ देव. — La nota-
tion exige une lecture: *dharma ūti . nety āha, līṃ tarhi*.

यच्चेतो भ्मावपि धर्मः । मैत्रमित्यत्र⁽¹⁾ चक्षुष्ये लुप्तनिर्दिष्टो वेदितव्यः । तत्र परमनुगृह्णाती-
ति परानुपाकृतं चेतः । चतुःसंघट्टवस्तुप्रवृत्तं⁽²⁾ भयपरित्राणप्रवृत्तं च यच्चेतो भ्मावपि धर्मः ॥
मित्रेभ्यमविरुद्धं सत्त्वेषु यच्चेतस्तन्मैत्रं चेतः । मैत्रं यच्चेतस्तन्मैत्रयेतो मैत्रमेव वा⁽³⁾ । पश्ये-
तत्रिविधं चेतो निर्दिष्टं स धर्म इत्युच्यते विषयपादधर्मो योद्यः ॥

यच्चेतनिर्दिष्टप्रभेदं चेतस्तद्वीजं फलस्य । असाधारणं फलमभिनिर्वृत्तौ पत्कारणं ५
तदेव [Tib. 117b] बीजमित्युच्यते । तन्माया शाल्यङ्कुरस्य शालिवीजं । पशु साधारणं
सित्यादि न तद्वीजं कारणमेतत् । यच्चेतदेवमिरुपोष्टस्य विपाकस्याभिनिर्वृत्तौ त्रिविधं
चेतो भवति बीजं । पुरु[01a]पकारादप्यस्तु कारणमेव ॥

कस्मिन्पुनः काले बीजस्य फलनिष्पत्तिरित्याहुः । प्रेत्य चेह च । प्रेत्येत्यदृष्टे
अस्मिन् । हेति दृष्टे अस्मन्नीत्यर्थः ॥ एतच्चागमाद्विस्तरेण बोद्धव्यं ॥ 10

एवं तावच्चित्तात्मकमेवैकं धर्मं व्यावस्थाप्य पुनरपि द्विविधं भगवता ।

चेतना चेतयिता च कर्माति परमर्पिता⁽⁴⁾

1) Le tibétain répète le deuxième pāda du sūtra, — et porte རང་གི་ལྷ་
(svagabāda) au lieu de རང་གི་ལྷ་ (ca°)

2) Miss. bhava°. — འཇིགས་པ་.

3) Tib. = mitrād bhāram.

4) ཡང་ན་ ལྷ་མཁས་ རེ་ གཏེན་ཡམས་ཏེན་ ཡིན་ནེ། བདག་པ་ བད་མཛོད་གས་མཐེ
མེས་ཀྱང་ ཡིན་པ་ རེ་ཏེན་ ལྷ་མཁས་མཐེ་ མེས་ཀྱང་ ཡིན་ནེ། = *api ca mitralaire
masitram āśānūgrāhakaṃ yac cittaṃ tad eva mitracittam* བད་མཛོད་ཀྱི་པ་ par erreur
pour གཏེན་ཀྱི་པ་?

c) ལྷ་མཁས་ལྷ་མཁས་ཏེན་པ་. — M Yyul, § 114. : *āśānūgrāhakaṃ* — Voir ci-dessous,
ad XVII, 53, la note sur les *phakaz*.

d) རང་ལོང་ རང་གི་ལྷ་ ལས་རྒྱལ་ རེ། རེ་མཁས་ རང་ལྷ་ རེ་ རེ་མཁས་མཐེ་ རེ།
— *harman* au pluriel.

परमार्थदर्शनादपि । परमशास्त्रवृषिज्ञेति परमार्थः । सर्वकारतया परमार्थमं-
नात्⁽²⁾ । आश्रयप्रत्येकबुद्धेभ्यो ऽप्युत्कृष्टत्वात्परमार्थः संवृद्धो भगवान् । तेन परमार्थिणा
चेतना कर्म चेतयित्वा च कर्मेत्युक्तं सूत्रे⁽³⁾ ॥ यच्चैतद्विविधं कर्मातं
तस्यानेकविधो भेदः कर्मणाः परिकीर्तितः⁽⁴⁾ ॥ २

४ कथं यत्ना ।

तत्र यच्चेतनेत्युक्तं कर्म तन्मानसं स्मृतं ।

चेतयित्वा च यत्तुक्तं तत्तु कायिकवाचिकं⁽⁵⁾ ॥ ३

मनसिभवं मानसं । मनोद्वारेणैव निष्ठागमनात्कायवाक्प्रवृत्तिरिपेतवाश [Tib.
118a] मनोविज्ञानसंप्रयुक्तैव चेतना मानसं कर्मेत्युच्यते । तत्रशब्दो निर्धारणे ॥ यत्तु दि-

1) *darṣana* = सुगण'सु'कुट'म'.

2) *दे'द'म'म' इम'म'म'म'म'म' सुगण'सु'कुट'म'म'म'म'म' ॥*

3) Bodhic. p IX, 78, init. (cf. V. 6) et Abhidh. k v. 309b 8 ... *celanā*
karma celayitvā cetivacanāt. — Abhidh. k v., ibid, *anyathā celanāṃ aham* (1)
bhikkhavaṃ kamma vadāmi celayitvā cety etad vīrudhyate. — Comparer la citation
Kathāy. p. 398, 5, reprise dans Atthas. § 250 *līpā pan' etam kammam nāma?*
celanā e'eva ekacce ca (2) *celanāsampayuttakā dhammā. tattha celanāya kamma-*
bhūte imāni suttāni' celanā 'ham, bhikkhava, kammam vadāmi celayitvā kammam
karoti lūyena sūcāya manasā. — Nettip. 160 16.

a) Ms. *celanāṃ anām*.

b) Édition ra. Je corrige d'après une note que M^{le} Rhys Davids veut
bien me communiquer

4) *म'म'दे'द'ग'ग' सु'म'म' दे' इम'म' सु'म'म' म'म'म'म' ॥*

5) *दे'द' म'म' ग'द' म'म'म'म' दे'म' ग'सु'द'म'म' दे'दे' म'म'म'म' म'दे' ॥*
म'म'म'म'म'म' दे'म' दे' ग'द' ग'सु'द'म'म' दे'दे' म'म'म'म' म'दे' ॥

6) *म'म'म'सु'ग'म'म' म'म'म'म'म' — nisthāgata bodhisattva* (Bodhic. bh.

I, xvii) = *bodhisattva* parfaitement accompli, parvenu à un terme où l'*upāya*
finit = *phalaṣṭha*. — *atyantantstha nirvāṇa* (ibid I. ii). — *Śikṣāsā 251.1 niṣceṣṭā*
ky ete dharmā nisthāpārū nirvāṇasamāh. — Dh.-s VIII *paranirvāṇa*.

तीये चेतपिब। च कर्मिण्युक्तं तत्पुनः कायिकं वाचिकं च वेदितव्यं । एवं चैवं च कायवा-
ग्भ्यां प्रवर्तितव्यं इत्येवं चेतसा संचित्य यत्क्रियते तच्चेतगता कर्मिण्युच्यते ॥ तत्पुनर्दि-
विधं कायिकं वाचिकं च । कायवाचोर्भवत्वात्तद्वारेण च निष्ठमावनात् ।⁽¹⁾ एवं च त्रिविधं
कायिकं वाचिकं मानसं च ।⁽²⁾ एतदपि त्रिविधं कर्म पुनः पुनर्भिन्नमानं सप्तविधं संघापत
इत्येवं तस्य वर्णनो भगवता यदुक्तप्रकारो मेदोऽनुवर्णितः । कथं वात्वा ।

5

वाग्विष्यन्दोऽविरतपो वाचाविज्ञातिसंघिताः ।

अचिन्तय एवान्याः स्मृता विरतपस्तथा ॥ ४⁽³⁾

परिभोगान्वयं पुण्यमपुण्यं च तथाविधं ।

चेतना चे[७।७]ति सति धर्माः कर्माज्जनाः स्मृताः ॥ ५⁽⁴⁾

तत्र व्यक्तवर्णोच्चारणं वाक् । विष्यन्दः शरीरेवेष्टा ॥ तत्र कुशलाकुशला वा 10

1) Ms. etao ca. दे'ल्ल'द

2) Ms. mānasam cōtra tad aya, cūtra etad aya.

3) द'ग' द' स'सु'द' द' म'सु'द'स'दे। द'म'स'सु'द'स'दे' द'स'सु' द'ग'।
सु'द'स'दे' द'म'स'सु'द'स'दे'स'। ग'द'द'द'ग' सु'द' द' द'स'सु'द'स'दे'॥

4) दे'द'स'सु'द'स'दे'सु'द' स'सु'द'द'स'स' द'। स'सु'द'द'स'स' म'प'द' कु'द'द'।
स'दे'द'। स'स'स'स' द'द'द' कु'द'द' स'सु'द'। स'स'सु' म'दे'द'स'स' दे'द'स'स'प'द'॥

5) प'ग'द' ग'स'स'स'द' स'सु'द'स' — Cp. M^o Rhys Davids, Psychology,
193, n. 1 — cōc = cōgavijāpāsi.

7) ग'प'स'.

6) Ms. vspanda, nispanda, nisyanda. — स'सु'द' = pralamp, isubh, cal,
āhany, āvibhram, tras. — Il faut lire vspanda, qui est garanti par kṛyavap-
phandana (Atthas. § 645, et trad. p. 192, n. 3); peut-être nispanda. — La
confusion est fréquente entre syanda, p. ex. ni-yandaphala (= सु'म'सु'द'स'.

परमावर्तनमपि । परममार्गावृत्तिरिति परमार्थः । सर्वकारुण्यं परमार्थमव-
नात्¹⁾ भाव्यप्रत्येकवृत्तेभ्यो व्युत्कृष्टत्वात्परमार्थः संबुद्धो नमवान् । तेन परमार्थिणा
चेतना कर्म चेतयिता च कर्मवृत्तौ मुने²⁾ ॥ यच्चैतद्विधिं कर्मात्तं
तस्यैकविधो भेदः कर्मणाः परिकीर्तितः³⁾ ॥ ३

४ नाथे कृता ।

तत्र यच्चैतनेत्युक्तं कर्म तन्मानसं स्मृतं ।

चेतयित्वा च यत्तु तत्तु काविकयाविकं⁴⁾ ॥ ३

मनसिर्भव मानसं । मनोद्वारेणैव निष्ठागमनात्कामयाक्प्रवृत्तिनिर्पेतयाश्च [Tib.
118a] मनोवित्तानसंप्रपञ्चैव चेतना मानसं कर्मेत्युच्यते । तत्रशब्दे निर्धारणे ॥ यत्तु दि-

1) *āraṇya* = सुगन्ध'सु'सु'यः.

2) *देव'दम' इम'मम'उद'उ' सुगन्ध'सु'सु'य'मे'प्रे'र' ॥*

3) Bodhic. p. IX, 78, init. (cf. V. 6) et Abhidh. k. v. 309 b 8 ... *celanā*
kamma celayitvā cetisācānāt. — Abhidh. k. v., ibid, *angathā celanān aham* (2)
bhikkhavaṃ kamma vadāmi celayitvā cety etad virudhaya. — Comparer la citation
Kaithā, p. 303, s, reprise dans Aithas. § 250 *kim paṃ etan kammam nāma?*
celanā c'eva etacce ca (1) *celanāvampayuttakā dhammā, tattha celanāya kamma-*
bhāre imāni sutthāni: celanā 'ham, bhikkhāce, kammam vadāmi celayitvā kammam
karoti. lūyena c'cāya manasā. — Nettip. 160, 18.

a) *Mis celanān antani*.

b) Édition ta. Je corrige d'après une note que Mre Rhys Davids sent
bles me communiquer.

4) *वस'दे'रागी' सु'सु'य' दे' इम'य' उ'म'य' प'द'स'सु'य'सु'ग'य' ॥*

5) *दे'य' वस' य'द' येम'य' दे'य' ग'सु'द'स'य' दे'दे' प'द'सु'य' ॥*

यस'स'य'य'य' दे'य' दे' य'द' ग'सु'द'स'य' दे'दे' व'स' य'द' य'ग'य'य' ॥

6) *मम'य'य'य'य' प'द'स'य'य'य' — nīlāgata bodhisattva* (Bodhia bh.

I, xvii) = *bodhisattva* parfaitement accompli, parvenu à un terme où l'impūya
fait = *phalaṭṭha* — *atyantaniḍḍha nīlāgata* (ibid I, ii) — *Uḍḍāsa. 251.1 nīlāgata*
ay ete dhammā nīlāgata nīlāgata nīlāgata. — Dh. s. CVIII, *paramachāriya*.

तत्रैव चेतित्या च वर्गेत्युक्तं तत्पुनः कर्माणि वाचिकं च वेदितव्यं । एवं चैवं च कापवा-
ग्या प्रवर्तिन्य इत्येवं चेत्तस्मा संक्षेपस्य यत्क्रियते तच्चेतमिता वर्गेत्युच्यते ॥ तत्पुनर्दि-
विधं कायिकं वाचिकं च । कापवाचोर्भवात्तद्वारेण च निष्पन्नमनात् । ⁽¹⁾ एवं च त्रिविधं
कार्यं वाचिकं मानसं च । एतदपि त्रिविधं कर्म पुनः पुनर्भिन्नमानं सप्तविधं संज्ञायत
इत्येव तस्य वर्गगतो मगचता यदुप्रकारे । भेदेऽभ्युपगितः । क्वं चत्वा ।

5

वाग्विचिन्त्येभ्यस्तपो यासाविद्यासंघिताः ।

श्रवितस्य एवान्याः स्मृता चित्तपस्तवा ॥ ४ ⁽²⁾

परिभोगान्त्वथ पुण्यपुण्यं च तत्राविधं ।

चेतना चे(१।७)ति सति धर्माः कर्माजानाः स्मृताः ॥ ५ ⁽³⁾

तत्र व्यक्तवर्णोदाहृणं वाक् । विष्णुः शरीरेष्टा ॥ तत्र कुशलाङ्कुशला वा 10

1) Ms. etae en. दे'मुद'द

2) Ms. mōkṣaṇaṁ cūtra tad aṇa, cūtra etad aṇi.

3) द'ग' द'द' स'मु' द'द' म'सु'द'च'वि । द'म'दे'ग'दे'द'म'दे' स'ग' ।
सु'द'च'वि । द'म'दे'ग'दे'द'म'दे' । ग'द'द'द'ग' द'द' दे' दे'य'दे'द' द'द'द' ॥

4) वि'द'स' सु'द'द'स' सु'द' स'दे'द'द'स' द'द' । स'दे'द'द'स' म'य'ि' सु'द'दे'
स'दे'द' । स'दे'स'स' द'द' दे' दे'स' दे' स'द' । द'स'स' स'दे'द'स' द'द'द'स'य'ि' ॥

5) वि'गे'द' ग'स'द'स' स'दे'द'स' — Cp. Mre Rhye Davids, Psychology,
192, n. 1. — cū = cāgopāyāṭi.

7) ग'य'य'.

6) Ms. vṛpanda, nṛpanda, nṛyanda — स'मु'द' = prahṇa, kṛhṇa, caḥ,
āhṇa, saṇḍhṇa, tṛṇa. — Il faut lire nṛpanda, qui est garanti par āgavap-
iṇḍāna (Atthas. § 615, et trad. II, 192, n. 5); peut-être nṛyanda. — La
confusion est fréquente entre yanda, p. ex. nṛyandapāṭa (= सु'म'पु'द'स'),

याक् सयेव विरत्यविरतिलक्षण⁽¹⁾ विद्यतिस्मृत्वापिका सामान्येन वागिति गृह्यते । एवं कुशलो अकुशलो वा विरत्यविरतिलक्षणो⁽²⁾ विद्यतिस्मृत्वापको विद्यन्तेः सामान्येन गृह्यते ।

- यथा चैतद्विद्यतेर्दिधामेद् एवमविद्यतेरपि । अविरतिलक्षणा अविद्यतयो विरति-
 6 [Tib. 117b] लक्षणायैति कृत्वा । तत्राविरतिलक्षणा अविद्यतयः । तद्यथा 'अद्यप्रभृति
 मया प्राणिनं कृत्वा धौर्षं कृत्वा ज्ञोयिका परिकल्पयितव्योति पापकर्माभ्युपगमनतात्प्र-
 भृति तदकारिणोऽप्यकुशलकर्माभ्युपगमकेतुकाः सतततमितमविद्यतयः समुपघापते ।
 कैयतरिणां य घातादिपरिकर्मकालात्प्रभृति तदकारिणामपि या अविद्यतय उपघापते ।
 ता एता अविरतिलक्षणा अविद्यतय इत्युच्यते ॥ यथा चैतास्तद्यान्या विरतिलक्षणाः कुश-
 10 लस्वभावा अविद्यतयः । तद्यथा 'अद्यप्रभृति प्राणातिपातादिभ्यः प्रतिविरमामोति'⁽³⁾
 कापवाअविद्यतिपरिणामिकालंतलणात्प्रभृति तदुत्तरकालं प्रमताख्यवस्यस्यापि याः कुश-
 लोपचपस्वभावा अविद्यतय उपघापते । ता एता विरतिलक्षणा अविद्यतय इत्युच्यते ॥

ni-dessous XVII. 33 = pāli nissanda), puṇḍābhisaṇḍa et Gīkṣṣ 180.2 (विशेषे
 de 127), et spanda, p. ex. niṣpholaspandavarjana, Gīkṣṣ. 116 2—117.12,
 Bodhic. p. V. 11. — Les lectures de ces deux textes sont mauvaises.

1) Mss. 'lakṣaṇāḥ ci°, ar°. རྒྱལ་པར་རྒྱུ་ལྟེན་པའི་སྤྱི་བ་ རྒྱུ་ལྟེན་པའི་མཚན་ཉེན་ཅན་ རྒྱལ་པར་རྒྱུ་ལྟེན་པ་, ce qui donne arjñapti.

2) Mss. 'lakṣano rññapti°. La phrase tibétaine est parallèle à celle qui précède, soit 'lakṣano rññapti°. Mais on a ci-dessous l. 4 gathā rññaptier....

3) Mss. gathā caṣṭa°, caṣṭa° རྒྱལ་པར་རྒྱུ་ལྟེན་པའི་རྒྱུ་ལྟེན་པ་.

4) རྒྱལ་པར་ རྒྱུ་ལྟེན་པར་ — M. Vyāt. § 245. 36. — saṭaṭam = abhikṣanam, samitaṃ = niranṭaram (A. k. v. 274b 5).

5) Cette rññapti (karmavācāna) constitue le maṇḍa karmapāṭha (Abhidh. k. v, fol 312a 3).

6) རྒྱལ་པར་ལྟེན་པ་; ci-dessous p 310.2 རྒྱལ་པར་.

स्वयं परिभोगः परित्यक्तस्य वस्तुनः सौम्यादिभिरूपभोगः । यन्वयो ऽनुमनो दायकसंवाचनः ।
 कुशलोपचय [Tib. 118a] इत्यर्थः ॥ यपुण्यं च तत्राविधं परि[92a]भोगान्वयमित्यर्थः ।
 तत्राया देवकुलादिप्रतिष्ठापनं पत्र सत्त्वा सन्व्यते । यथा यथा हि तत्कोर्तो प्राणिनो
 सन्व्यते तथा तथा तदेवकुलाद्युपभोगात्तत्कर्तृणां संतीने परिभोगान्वयपुण्यमपि प्राप्त
 ७ इत्येवमपुण्यं च तत्राविधं भवति ॥

bhaktikṛtāṃ caitye dānam puṇyam bhavati — Objection: *dānamūnātriyā tarhi vyarthā prāpnoti . yadā śacaktiś cā puṇyam bhūtec caitenāta dānamūnāc anuṣṭheyam, tata eva puṇyapṛāptē, na tatkarmasamutthāpikāyā bhaktēh, —* Réponse: *prāṣṭatataratū . nastad evam . karvāt . yasmād dānamūnau caitamā-trena cintayato yā bhaktis tata iyaṃ dānamūnau kurvato bhaktiḥ prakṛtatarā* La raison en est évidente: on tue bien plus son ennemi en le tuant en effet qu'en disant: «Je tue mon ennemi», (A k. v. 834b).

(a) *yassa bhikkhave bhikkhū cīṭaram paribhujjamaṇo appamāṇaṃ ceto-samādhīṃ upasampajja viharatī appamāṇo tassa puṇṇābhisaṇḍo kusalaḥhi-saṇḍo....* Il n'est pas sans intérêt de constater comment ce texte a été mis à contribution par les rédacteurs du Ratnaśācis. (ap. Çikṣā. 188 s) *talra Kācyapa yo bhikkur dāyakasya dānapateṃ antikāc cīṭarapindapālaṃ paribhujjyāramāṇaṃ cetaḥsamādhīṃ samāpadyatē 'pramāṇas tasya dāya-lasya dānapateḥ puṇyaḥprāpīkālāḥ pratikāṇḥtasyaḥ na te eva tasya puṇyanisyaṇḍasya lapeit ksayā itī* — Voir Abhidh. k. v. 277b 5 *yat tarhi sūtram itī cīṭarah . apramāṇaṃ cetaḥsamādhīṃ itī*.

(b) Le mérite de la *maîtrise* ne dépend pas de l'accueil fait au bienveillant.

1) Sur les dons faits au Saṃgha, leurs mérites, voir la théorie des *supa-dhikapunyaḥprāptavātus*, dans Minayeff, Recherches, 163 et suiv.; Çikṣā 138, Morris, J. P. T. S. 1885, p. 38; Abhidh. k. v. 277b — Les anciennes écoles ne sont pas d'accord sur le mérite des dons faits au Bouddha et au Saṃgha, voir Vasumitra et Bhavya. —

2) Ms .. *yathā hi tatkiṛtau prānino . . , tatkiṛtito . . .* — Le tibétain n'a rien qui corresponde à *kīrti*, gloire, renom, mais il répète le mot *devakula* ཇེལ་ཇེལ་ལྷ་ཁང་ནས་མཆོད་ཀྱིས་ལྷ་ཁང་གི་མཆོད་ཀྱིས་ — On pense à la glose très douteuse de Hem, *kīrti* = *prāsāda* (Med = *prasāda*), mais *prāsāda* correspond à peine à *devakula*. — Fait-on dans les temples des sacrifices à la gloire du donateur?

3) = *cittasamlāne*, dans le moi. — Comp. Abhidh. k. v., fol. 277b 8 — Voir ci-dessus 281, n 1 (2)

चित्ताभिसंस्कारमनस्कर्मलक्षणा चेत्तेना चेति ॥

संज्ञपेणैतत्तत्तद्विधं कर्म भवति । कुशलाकुशला वाक् । कुशलाकुशलो विष्पन्दः ।
कुशलमविशतिलक्षणं । अकुशलमविशतिलक्षणं । परिभोगान्वयं पुण्यं । परिभोगान्वय-
पुण्यं । चेतसा चेति ॥

एते च सप्त धर्माः कर्माज्जनाः कर्मवैनाभिर्व्यक्ताः कर्मलक्षणाः स्मृताः ॥

5

धर्मेके परिचोदयन्ति ॥ पदेतत्कर्म बहुविधमुक्तं तत्किमाविपाककालाद्वतिष्ठते
अथ न तिष्ठत्युत्पत्त्यनन्तरविनाशित्वात् । यदि तावत् ।

तिष्ठत्याविपाककालाच्चैत्कर्म तन्मित्यतामियात् ।

निरुद्धं चेन्निरुद्धं सत्किं फलं जनयिष्यति⁽²⁾ ॥ ६

यद्युत्पन्नं सत्कर्मविपाककाले स्वप्नपेणावतिष्ठत इति परिकल्प्यते तद्विपत्तं का- 10
लमस्य नित्यतापद्यते विनाशरहितत्वात् । पञ्चादिनाशसत्त्वात् नित्यत्वमिति चेन्नै-
तदेवं [Tib. 118b] । पूर्वं विनाशरहितस्याकाशादिवत्पञ्चादपि विनाशेन संबन्धाभावात् ।
विनाशरहितस्य चासंस्कृतत्वप्रसङ्गादसंस्कृतानां च विपाकादर्शनादविपाकत्वेन सदैवा-
[य]स्थानास्मिन्त्यसाम्युपगम एव कर्मणामुपपद्यते । इत्येवं तावन्नित्यत्वे दोषः ॥ अद्योत्पा-
दानन्तरविनाशित्व[92b]मेव कर्मणामेवमभ्युपेतं । नन्वेवं सति ।

15

निरुद्धं चेन्निरुद्धं सत्किं फलं जनयिष्यति ।

अभावोभूतं सत्त्वार्माविद्यमानस्वभावत्वाच्चैव फलं जनयिष्यतीत्यभिप्रायः ॥

1) ཡིད་ཀྱི་ལས་ཀྱི་མཚན་ཉིད་ཅན་ རེམས་མཛོད་ཡར་འདུ་བྱེད་པ་ རེམས་པ་.

— Voir ci-dessus p. 137, n. 4, 296 n. 4 et 303, n. 4.

2) གལ་ཏེ་ རྟོན་པའི་ རུས་ ཡར་དུ། གནས་ན་ ལས་ དེ་ རྟག་ཡར་འདུར།
གལ་ཏེ་ འགགས་ན་ འགགས་ཤུར་པ། རིལ་ལས་སུ་ སྐྱེད་ཡར་འདུར། ॥

तत्रैके निकायितरीणाः परिकुरं वर्षयन्ति । उत्पत्त्यनन्तरविनागित्वात्तस्कारा-
यामनित्यत्वदोषस्तावदस्मान् नोपपद्यते । यच्चाप्युक्तं ।

निरुद्धं चेन्निरुद्धं सत्किं फलं घनपिप्यतीति ।

यत्रापि परिकुरं घ्नयः ।

४ योऽङ्कुरप्रभृतिर्बोधात्संतानो ऽभिप्रवर्तते ।

ततः फलमूले बोधात्स च नाभिप्रवर्तते ⁽³⁾ ५

इह बीजं क्षणिकमपि सत्स्वजातीफभाविफलविशेषनिष्पत्तिसामर्थ्यविशेषयुक्तास्यैव
संतानस्याङ्कुरावापडनालपञ्चाशभिधानस्य हेतुभात्रमप्युपगम्य निरुध्यते । यच्चापमङ्कुर-
प्रभृतिर्बोधात्संतानः प्रवर्तते । तस्मात्क्रमेण सत्कारिकाख्यावैयर्थ्ये सति स्वल्पादपि
१० हेतोर्विपुलफलप्रचय उपजाप्ते ॥ अस्ते [92b. 119a] बोधाद्विना बोधात्स चाङ्कुरादि संतानो
नाभिप्रवर्तते । तदेवं तद्भावे भावित्वेन तद्भावे चाभावित्वेन योऽङ्कुरादि संतानो
नस्य फलस्योपदिशितं भवति । तदेव ।

१) श्वेय गवदङ्ग विठङ्ग. — Voir ci-dessus 76, n. 1 et 274, n. 3.

२) निरु. — *Mss. Iramam*, voir ci-dessous 313) 6.

३) सु'गु'ल'खे'ग'स' कु'द' ग'द' कै। स'य'द'स'स' कै' म'द'स'स'स'स'। द'स'स'
द'स'स'स' स'य'द' कै। म'द'स'स'स'स'स'स'स'स'स'स' — Cette comparaison
du *samtāna* végétal et du *cittasamtāna* (*cittasamtānasādharmya*) nous est connue
par plusieurs textes, voyez Sarvaśaṅkṣas, note 186 (*Muséon*, N. S. III p. 46)
et *Abhidh. k. v.*, citée dans *J. A.* 1893, II. p. 299. *Guramati* et *Vasumitra*
(*Vaiśiṣṭika*) rejettent ces explications. — La succession *ālāra, lāṇḍa* etc.,
est classique dans l'exposé du *bāhya pratītyasamutpāda* (*Ālīstambas*).

4) Le grand fruit d'une petite cause; c'est un des caractères (*ālāra*) du
pratītyasamutpāda (*Ālīstambas*). *Comp Sam.* VII. 230 *as apalānaṁ pa*
kāraṇānaṁ vipulaphalaṁ paṭibhāṇaṁ...; même doctrine dans *Bodhisatt-*
vahāṇī I. xvii.

5) ou *śāraṇa*. — *samtāna* = *phala* सु'गु'ल'खे'ग'स'स'.

वीणाञ्च यस्मात्संतानः संतानाञ्च फलोद्भवः ।

वीणपूर्वं फलं तस्मान्नोच्छिन्नं नापि शाश्वतं⁽¹⁾ ॥ ८

यदीह वीणमप्रसूयाङ्कुरादिसंतानं ज्वालाङ्गारादिविरोधिप्रत्ययमानिध्याविरुध्येत । तदा तत्र कार्यसंतानप्रवृत्त्यदर्शनात्स्यादुच्छेददर्शनं । यदि च वीणं न निरुध्येताङ्कुरादिसंतानञ्च प्रवर्तते तदा वीणस्यानिरोधाभ्युपगमाच्चाश्वतर्शनं स्यात् । न चैतदेवमित्यतो 5 नास्ति वीणस्य शाश्वतोच्छेदप्रसङ्गः ॥ यथा च वीणे ध्वं क्रमो अनुवर्णित एव

यस्तस्माच्चित्तसंतानशेतसो ऽभिप्रवर्तते ।

ततः [93a] फलमृते पितृात्स च नाभिप्रवर्तते⁽⁴⁾ ॥ ९

तस्मात्कुशलाकुशलचेतनाविशेषसंप्रयुक्ताच्चित्ताध्यक्षितसंतानस्तद्धेतुकः प्रवर्तते । तस्मात्कुशलाकुशलचेतनावपरिभाषिताच्चित्तसंतानात्सत्कारिकारणसंनिधानाधिकल्पे स- 10 तोष्टमनिष्टं फलमुपवायते मुगतिडुर्गतिषु । श्वेते तु तच्चित्ताच्चित्तमन्तरेण स च नाभिप्रवर्तते । तदेवं ।

1) गन'ष्ट्रुम' स'येंक'लस' कुङ्क' रन' । कुङ्क'लस' लस'सु' लसुन'लसुन'वेन' । स'येंक' लस'सु'वे' ल्ल' लल'य' । र'ष्ट्रुम' लन' मेक' ह्य' स' यीङ् ॥ — XVIII *śāras-*
bu enon

2) Ms. *prāṇamgārūḍācārodhah pratyayasānnidhiyaṇi°*.

3) Ms. *°ucchedarçanapra°*.

4) सेमस'ष्ट्रै' कुङ्क' र' गन' यीङ्'य' । सेमस'लस' लल'क'म'लसुन'म'लसुन' । र'लस' लस'सु' सेमस'लल'वे' । मेक' र' लल'न' लसुन' मे'लसुन' ॥

5) Ms. *mat tasyā cittasamtānaḥ...*

6) *akūśala* manque dans le tibétain

7) Ms. *°cetanāya rebhānta cittasamtānāt* — यिन'स'सु'प'ल्ले'स'च' — Fou-

caux (d'après M. Vyat) *bsgos-pa* = *paribhāṇita*. — *bsgo'-pa* a le même sens. — *bsgos-pa* (to stain, to anoint, to infect with disease) ne se prend, d'après Jäschke, que dans un mauvais sens; mais le *anoint* donne *cānita* (Foucaux), un des termes consacrés pour indiquer que la série intellectuelle est parfumée, imprégnée par les *samskāras*. (Voir Sarvadārṣ. traduction dans Muséon, N. S. II. p. 192, note 118)

इत्यनेन⁽¹⁾ यद्ये वा परिनिष्ठितत्वा एते दश कुशलाः कर्मपथा धर्मशब्दवा[93b]या भवन्ति ।
क्रियमाणत्वास्तु कुशलकर्मपथशब्दवाच्या भवन्ति । तदस्योक्तलक्षणस्य एते दश कुशलाः
कर्मपथा निष्पत्तौ हेतुत्वेन व्यवस्थाप्यन्ते ॥ कवे पुनरत्र प्रकीर्त्तिते कर्मविभागे दश कुशलाः
कर्मपथा इति । [Tib. 120a] उच्यते ।

वाग्विषयस्ये जविरतयो याथाविशतिसंज्ञिता

■

इत्यादिना वाग्विषयास्त्रयः कर्मपथा वाचिकाश्चतारो व्याख्याताः । चेतना चेत्यनेनागिच्या-
व्यापादास्यदद्याख्यास्त्रयो मानसा व्याख्याताः । इत्येवं दशमि कुशलाः कर्मपथा यत्र
व्याख्याताः ।

ते ■ पयोदितस्य धर्मस्य निष्पत्तिहेतवो भवन्ति ॥ यस्य च धर्मस्य द्वयशब्दगन्ध-
रसस्पर्शव्यलक्षणाः पञ्च बागमुणाः प्रेत्य चादृष्टे परलोकः इत्यर्थः । इह चेतोः क्लोका इत्यर्थः । 10
पालागुपभुव्यत इति ॥

एवं तावदेकानिकायिकैः तेषपरिहारै वाणिनि सति तान्प्रत्यगो दोषमुदाव्यान्वा-
तेषपरिहारं वर्षायत्त यावत् ।

1) *atha ca est représenté par* འཇམ་མ་གཅིག་ཏུ་ན

2) ཡིད་མ་སྤྱོད་མཐོང་གཏུག་མའི་ངོ་བོ་ནི

3) དེ་བཞིན་མའི་ངོ་བོ་ནི

4) རྟུག་མ་ཐུང་མེད་མ་

5) བརྟུག་མེས་མེད་མ་ ནང་། གཤོད་མེས་མེད་མ་ ནང་། ཡིད་ནག་མར་ལྷ་མ་

དེ་མ་སྤྱོད་མ་ = *anabhidhyā-aryūpāda samyagādesty-ūlhyās*, lecture correcte.

6) *Mss. etiam tunc ad elinalāyōr ākṛtyapayatrāhūre.... ākṛtye ajara do-*
ṣṭam udlāṣṭya yūḥṣṭya^o : . ākṛtye... udlāṣṭya^o : . — Le tibétain traduit
kaṇṭhā cū ākṛtye^o.... ཁའོ་ཅིག་གིས་བཅད་མའི་ལན་ལྟར་ལྷོད་ནང་། གནད་ནག་
གིས་དེ་མ་སྤྱོད་མ་ཞེས་དང་། བཅད་མའི་ལན་གནད་གསལ་མེད་ཅེས་བྲིས་པ།

वरुचश्च मरुत्तश्च दोषाः स्युःपि कल्पना ।

यद्येया तेन नैवेया कल्पनात्रोपपद्यते⁽¹⁾ ॥ १२

- यदि धीराङ्कुरसाधर्म्येण चित्तसंताने शाश्वतोच्छेददर्शनद्वयदोषप्रसङ्गपरिहाराः स्यात् तदा वरुचश्च दोषाः संख्यायुक्तेन मरुत्तश्च दृष्टादृष्टविरोधेन परपक्षे प्राप्नुवन्ति ।
- कार्यं कृत्वा । यदि हि धीरासंतानदृष्टत्वेन शालियोष्ठाच्छाल्यङ्कुरादिसंतान एव प्रयतन्ते न विघ्नातीपाः । शाल्यङ्कुरादिसंतानाश्च शालिफलमेवोपवापते । न वित्त्वफलं भिन्नज्ञातीपत्वात्⁽²⁾ । एवमिहापि कुशलचितात्कुशलाचित्त⁽³⁾संतान एव स्यात्स[१४]मानशास्त्रोपिज्ञाना-
कुशलाव्यावृत्तचित्त⁽⁴⁾संतानो [Tib. 120b] विघ्नातीपत्वात् । एवमकुशलाव्यावृत्तचिताद्-
कुशलाव्यावृत्तचित्तसंतान एव स्यान्मन्यो भिन्नज्ञातीपत्वात् । कामरूपाव्यावृत्तचरानामत्र-
10 चित्तेभ्यः सदृशानमेव चित्तानां कामरूपाव्यावृत्तचरानामव्यावृत्तमुत्पादः स्याम भिन्नज्ञा-
तीपानां । मनुष्यचित्तान्मनुष्यचित्तमेव स्यान्न देवनाटकतिर्पणाद्यन्यचित्तं । ततश्च यो देवः
स देव एव स्यान्मन्यो मनुष्यः स मनुष्य एव स्यादित्यादि । ततश्चाकुशलमपि कुर्वतां देवम-
नुष्याणां गतिरपोनिवर्णयुद्धोन्निपत्यलङ्घनमोगादिवैविध्यं न स्यादप्यपत्यत्वं च । इष्यते
धैर्यतत्त्वमिति ॥ एवं वरुचश्च मरुत्तश्च दोषा यस्माद्धीरासंतानसाधर्म्यकल्पनायां प्रतद्यन्ते
15 तस्माद्वैया कल्पनात्रोपपद्यते ॥

1) गण'ते' मङ्गल'स' र'स' अष्टु'र'ङ्ग'। केश'स' लैङ्ग'स' मङ्गल'स' अष्टु'र'। र'गु'
म'स' र' मङ्गल'स' श्ले'। अर'स' र' अष्टु'र'स' मण्डि'र'ङ्ग'॥

2) Un des caractères (mātra) du *prastītyasamutpāda* est de procéder (ai-
sadṛśyānuprabandhataḥ) (Gālistamba)

3) D'après le tibétain.

4) लु'र'र'स'म'मङ्गल'स' — cette manque ici dans le tibétain comme dans

les Mss

5) Paris et Camb. "manuṣyaṇām rūgarī... nitarpa"; Calc. rūgarirāga...

अष्टु'र' र'स' श्ले'मङ्गल'स' र'स' र'गु' र'स' लै' र'स' — Voir ci-dessous ad XVI 20

इमां पुनः प्रवक्ष्यामि कल्पनां यात्र बोध्यते ।

बुद्धेः प्रत्येकबुद्धेश्च भावकेशानुवर्णिता ॥ १३

का चात्तौ कल्पनेत्याह ।

पक्षे यथाऽविप्रणाशस्तथामिव कर्म च ।

चतुर्विधो धातुतः स प्रकृत्या ऽव्याकृतश्च सः ॥ १४

5

इह कुशलं कर्म कृते सङ्गतपादान्तरमेव निरुध्यते न च तस्मिन्निर्मुक्तं फलाभाव-
प्रसङ्गः । यस्माद्यदेव [Tib. 121a] तत्त्वार्थोत्पद्यते तदेतस्य कर्मणो ऽविप्रणाशो नाम वि-
प्रमुक्तो धर्मः कर्तुः संस्तने समुपजायते ⁽³⁾क्षणपक्षस्थानीयः । तदेव पक्षं यथा ऽविप्रणाशस्तथा
वेदितव्यः । यस्य चासाधविप्रणाशाद्यो धर्म उत्पद्यते । क्षणमिव तत्कर्म वेदितव्यं । यथा
घ स्यापत्तावस्थानात्प्रमुक्ते ऽपि घने धनिनो न धनशो भवति संवध्यत एव स काला- 20

1) अदस'कु'इमस' द' र' र'कु' द' । अ'इ'इ'इ'इ'इ'इ' अ' अ' अ'अ'अ'
मि । अ'अ'अ' अ'अ'अ' अ'अ' अ'अ'अ' । र' र' र'अ'अ' अ'अ'अ'अ'अ' ।

2) द'अ'अ' अ'अ'अ' अ'अ'अ' अ'अ' अ'अ'अ' अ'अ'अ' । र' र' र'अ'अ' अ'अ'अ'अ'अ' । र' र'
अ'अ'अ'अ' अ'अ'अ'अ' । र' अ'अ' अ'अ'अ' अ'अ'अ'अ'अ' ॥ — Comm., par erreur,
cha-mi-ra — द'अ' = témoin; अ' = mudrā, etc. — अ'अ'अ'अ' = to be fruitless
in any work or action — Mes dhātutaṣ ca; voir p. 319 a.

3) Mes. *asipranāṣaḥ* (= °ākhyo) nāma. — L'*asipranāṣa* (P. W. das nicht
spurlose Vorübergehen) ressemble fort à l'*adrṣṭa* (apūra).

4) अ'अ'अ' अ'अ'अ'.

5) *ṣaṣaṣṭra*, manque dans P. W.

6) Mes. °*sthānād aprayukta*. — « Bien que l'argent soit prêté....
(P. W., Harnac 147. 6). — अ'अ'अ' = bhukta 'pi.

क्षेत्रेण पंच[91b]मेन धनस्त्वन्धेन । तया विनष्टे अपि कर्मण्यधिप्रणाशाय्यवर्नातिरहस्या-
नातिविमित्तयेन फलेनाभित्तव्यत एव कर्ता । यथा च कृष्णपत्रं दातुमनाभ्यागमे कृत्वा
निर्भुक्⁽¹⁾ सत्पुनरपि विद्यमानं वाग्विद्यमानं वा न धनाभ्यागमे समवेतमधिप्रणाशोमि
दत्तविपाकः सन् विद्यमानो वा[ग्विद्यमानो वा] न शक्नोति निर्भुक्पक्षयत्कर्तुः पुनरपि
5 विपाकासंन्यं कर्तुं ॥

यथायमधिप्रणाशो ज्ञानाभिरुक्तः सूत्राक्षरैर्लक्ष्यनुविधौ धातुतः स कामद्वपाद्व्या-
वहरामासन्नेदत्⁽²⁾ ॥ प्रवृत्त्या अर्थाभित्तं सः । कुशलाकुशलयेनाध्याकरणाद्व्याकृत
एवाधिप्रणाशः । यद्यसावकुशलानां कर्मणामकुशलः स्यात् । तदा काने धीतिरिगाणां न
स्यात् । यदि च कुशलानां कुशलाः स्यात् । समुच्छिन्नेषु कुशलमूलानां स न स्यात् । तस्मा-
10 त्प्रवृत्त्यव्याकृत एवासौ ॥ किं च ।

1) Le tibétain ne traduit pas *pañcamena*; il porte རྩམ་གནས་ཀྱི་ལྗོངས་ རྩམ་
ནས་ བཅས་པའི་ རྩམ་ཉི་ རྩམ་པོ་.

2) *°anīara* marque dans le tibétain.

3) *nirbhukta*, manque dans P. W. — རྩམ་པོ་མེད་ = ayant été goûté.

4) *asmāñbhav ukta* (ལྟོ་རྩམ་པོ་) *sūtrāntarokta* (གཞུང་རྩམ་པོ་).

5) *Ucāyaprahāṇa* appartient soit au *kāmadhātū*...., soit à l'*anīara*.

6) *Ucāyaprahāṇa* est *atyākṛta*, car, résultant d'une action ancienne *akūṣala*,
il existe dans la série du *śīlarāga*, et réciproquement.

7) Les *śīlarāga* sont de plusieurs classes *kāmadhātō* *bhavāgrāh* et *śīla-
rāga* iti. *kāmarāgarāga* 'nāgāmī, *bhavāgrāvarāgarāga* 'āhōn (Abhidh. k. v. ap. Mi-
nayeſſ, p. 217, note, qui cite Itiv. § 96)

8) Le *kaṇḍamūlasamuccēda* est décrit dans Abhidh. k. v. fœc. As fol.
317 et suiv; il est parallèle au *Ucāyaprahāṇa*; il résulte des vœux éreintés (*mithyā-
dṛṣṭi*), notamment de la négation du fruit de l'œuvre; il se produit dans le *Jam-
budvīpa*, dans le *Pāravardīpa*, mais non point dans le monde des dieux (car,
à peine nés, ils pensent: D'où viens-je? Où arrive-je? Par quel acte? — il y a
donc *kaṇḍamūlasamuccēda*), ni chez les *śāmbhava* (*śāmbhava*), car leur esprit est
trop faible (*Abhidhātōr prayāyōr adyāhātōr*)

प्रकृणतो⁽¹⁾ न प्रक्ष्यो भावनाक्ष्य एव वा ।

स चायमविप्रणाशः प्रकृणतो न प्रक्ष्यः⁽²⁾ । [Tib 121b] पार्श्वबन्धनानि कर्माणि
दर्शनमार्गेनैव प्रक्ष्यते⁽³⁾ मा भूदर्थः पृथग्नवकर्मसमन्वयात् इति⁽⁴⁾ । अविप्रणाशस्तु तत्क-

1) = *darśanamūrgapraheyaṣṭiprahāṇataḥ* = en rejetant ce qui peut être rejeté par la vue des vérités. (Voir la note 3).

2) *Akutobhaya* (fol. 77a 6) = *so 'yam avipraṇāṣo duḥkṣādidarśana-
praheyaṣṭiprahāṇān na prahīyate. phala-vyatīkrame* (२३४'सु'२५'म'३) *bhāvanā-
mūrgaṇa prahīyate phalotpādanāc cāpi prahīyati eva. tasmād avipraṇāṣena
jāyate karmaṇāṃ phalam. — Buddhapālita* (f. 265a 7) *so yaṃ duḥkṣa-
mudayanīrodhamūrgadarśanapraheyaṣṭiprahāṇān na prahīyate. so 'yam phala-
anyatra-vyatīkrame* (२३४'सु'३१'३३'२५'म'३) *bhāvanayā prahīyate. tasmād
avipraṇāṣena...* — २५'म' traduit ci-dessous (320, n. 8) *samkrama, vyatīkrama*,
on a ailleurs *samkrānti*. — Comp. *samatīkram*, M. Vyut. § 68. 2.

phalavyatīkrama = dépasser la conséquence, s'échapper; comme quand, par
exemple, avant d'avoir goûté le fruit d'un acte, on s'élève par la *bhāvanā* à l'état
d'Arhat. Dans ce cas, l'*avipraṇāṣa* n'agit pas. De même, il n'agit plus quand il a
produit le fruit: on dit donc qu'il est abandonné soit par le *phalotpādana*, soit
par le *phalavyatīkrama*.

र्मप्रकाशोऽपि दर्शनमार्गेण न प्रकीर्षते । किं तु भावनामार्गेण वी⁽¹⁾ तस्य प्रकाशं भवति ।
धातुसमतिक्रमणप्रक्षेप⁽²⁾ एवेति वाशब्दो विकल्पाद्यः ॥ यतश्चैवमविप्रणाशः कर्मविनाशे
ऽपि न नश्यति । कर्मप्रकाशोऽपि न प्रकीर्षते ।

तस्मादविप्रणाशेन ज्ञापते कर्मणा कर्त्त⁽⁴⁾ ॥ १५

5 यदि पुनरप्यस्याविप्रणाशस्य कर्मणाः प्रकाशेन प्रकाशात्प्रकाशितः प्रकाशः स्यात्
कर्मणाद्य संक्रमेण कर्मणो विनाशेन कर्मात्तर[95a]संमुखोभावेन विनाशः स्यात्क्यो दोषः
स्यादिति । उच्यते ।

प्रकाशातः प्रक्षेपः स्यात्कर्मणः संक्रमेण वा ।

यदि दोषाः प्रसज्येस्तत्र कर्मवधादपः⁽⁸⁾ ॥ १६

10 यदि दर्शनमार्गेण पार्थिवानिर्गन्तव्यद्विप्रणाशः प्रकीर्षेत तदा कर्मणो [वि]नाश
एव स्यात् । कर्मविनाशाच्चार्याणामिष्टानिष्टकर्मफलविपाकः पूर्वकर्मफलहेतुको न स्यात् ।

1) = གཤམ་ comme ci-dessous note 4.

2) ཁམས་འཕྲུལ་ ཡང་དག་པར་འདས་པས་ གཤམ་ སྤང་པར་བྱ་བ་ ཡིན་ནོ།

3) *eva* est traduit par གཤམ་ — Quand l'agent passe d'un *dhātu* dans un *dhātu* supérieur, la conséquence des actes anciens ne l'accompagne plus, mais ce passage suppose la *dhāvanā*

4) སྤང་པས་ སྤང་བ་ ག་ཡིན་ནོ། སྤང་པས་ སྤང་བ་ཉིད་ གཤམ་ ཡིན། རོལ་
ཕྱིར་ རྒྱུ་མི་ན་པ་ཡིས། ལས་ཀྱི་ འཇམས་པ་ བསྐྱེད་པར་འགྱུར།

5) = སྤང་བ་.

6) Masque dans le tibétain — *larmanah prahānatah*?

7) = འདོར་བ་.

8) གཤམ་ནི་ སྤང་པས་ སྤང་བ་ རྟེན་ ལས་ འཇོག་པ་ཡིས་ འཇིག་ འགྱུར་ན།
ནི་ལ་ ལས་ འཇིག་ལ་ རོགས་པའི་ སྤྱིན་རྒྱལ་སྤྱི་ སྤྱི་ལ་པར་འགྱུར། = *larma-*
nah saniramena ca naryeta. — *Coma kpha ba yis.. khyis-la zogs* . .